

# LITERARY TEXT RESEARCH

## An Evaluation of Textual Variants in the Sarajevo *Golestan* Manuscript (713 AH / 1313 CE)

Gholamreza Salemian\* 

Corresponding author, Professor, Persian Language and Literature, Razi University, Kermanshah, Iran; [salemian@razi.ac.ir](mailto:salemian@razi.ac.ir)

Munir Drkić 

Professor, Oriental Philology, University of Sarajevo, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina; [munir.drkić@ff.unsa.ba](mailto:munir.drkić@ff.unsa.ba)

### Article Type

Research Article

### Article History

Received

July 03, 2024

Revised

January 28, 2025

Accepted

April 16, 2025

Published Online

December 22, 2025

### Keywords

manuscript editing,

Saadi Shirazi,

Golestan,

Sarajevo manuscript (713 AH / 1313 CE),

Gazi Husrev Beg Library.

### ABSTRACT

A manuscript of Saadi's *Golestan*, dated 713 AH (1313 CE) and held in the Gazi Husrev Beg Library in Sarajevo, is considered the world's third oldest dated copy of this work. However, given the significant doubts surrounding the authenticity of the two older manuscripts—one attributed to Yaqut Musta'semi (668 AH) and another preserved at the Tajik Academy of Sciences (dated between 691 and 726 AH)—the Sarajevo manuscript emerges as the oldest verifiably authentic copy of the *Golestan*. With the aim of evaluating the textual characteristics of this manuscript, this article examines a selection of its variants and compares them with other manuscripts and modern critical editions. For this purpose, examples from earlier editions that have drawn scholarly criticism are contrasted with the readings found in the Sarajevo manuscript. The analysis demonstrates that, based on the established principles of textual criticism, the majority of textual variants in the Sarajevo *Golestan* are authentic and reliable. Consequently, as an old and authoritative witness, this manuscript should serve as a foundational source for future critical editions of the *Golestan*.

**Cite this Article:** Salemian, G., & Drkić, M. (2025). An Evaluation of Textual Variants in the Sarajevo *Golestan* Manuscript (713 AH / 1313 CE). *Literary Text Research*, 29(106), 237-274. <https://doi.org/10.22054/ltr.2025.80678.3869>



© 2025 by Allameh Tabataba'i University Press

Print ISSN: 2251-7138 Online ISSN: 2476-6186

Publisher: Allameh Tabataba'i University Press

Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir>

DOI: 10.22054/ltr.2025.80678.3869



ATU  
PRESS



## Introduction

Numerous manuscripts of Saadi's *Golestan* are preserved in libraries worldwide and have been consulted by scholars in the preparation of critical editions. The value and textual authority of an edition depend significantly on the accuracy of its base manuscripts; generally, the older the manuscript, the more valuable it is for critical work. Consequently, scholars of the *Golestan* have sought to identify and utilize the oldest available copies. The most notable early manuscripts include:

- A copy of Saadi's collected works held in the Golestan Library in Tehran, reportedly transcribed by the calligrapher Yaquut Musta'şami and dated Ramadan 668 AH (1269 CE). However, as the colophon is illegible, its attribution has been met with scholarly skepticism (Lewis, 2012: 79–86).
- A copy of Saadi's collected works preserved in the Library of the Tajik Academy of Sciences in Dushanbe, which contains several conflicting dates in different sections, casting doubt on its overall authenticity.

Among somewhat later manuscripts are a copy in the Martin Bodmer Foundation in Geneva, transcribed by 'Abd al-Şamad Beyżawi in 720 AH (1320 CE); a copy in the India Office Library in London dated 728 AH (1328 CE); and another in the Bibliothèque Nationale de France in Paris, copied by a scribe named Aĥmad in Sha'ban 730 AH (1330 CE). This article introduces and examines a manuscript dated 713 AH (1313 CE), currently part of the collection of the Gazi Husrev Beg Library in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina.

## Literature Review

In reviewing the content of *Golestan* manuscripts and assessing the textual variations across different editions, several key studies beyond the standard introductory notes in critical editions merit examination: Yahaghi (1368/1989) reviewed the *Golestan* edition prepared by Gholam Hossein Yousefi; Anzabinejad (1368/1989) highlighted significant issues in Yousefi's critical edition, to which Mahdavi Damghani (1369/1990) later responded; Dehbashi (1369/1990) also published an article evaluating Yousefi's edition; Zanjani (1381/2002) introduced a *Golestan* manuscript discovered in China; Tabibzadeh (2017) evaluated the textual variations of fifteen Arabic verses in the *Golestan* from the perspective of prosody and metrics; Dalvand (1401/2022) reviewed several unique textual variants based on printed editions and commentaries of the *Golestan*.

Regarding the 713 AH (1313 CE) *Golestan* manuscript from the Gazi Husrev Beg Library in Sarajevo, one specific study has been conducted: Drkić and Salemyan (1403/2024) introduced the manuscript, examined its physical and paleographic features, provided information about the scribe, and discussed the manuscript's possible journey to Bosnia.

## Methodology

This research is based on manuscript studies and content analysis, offering a meticulous examination of textual variants in the Sarajevo *Golestan* manuscript. First, reviews and critiques of existing *Golestan* editions were identified to establish a comprehensive understanding of the scholarly landscape. Next, textual variants from the Sarajevo manuscript were compared with those discussed in prior studies. Subsequently, variants from the Sarajevo manuscript that diverge from the standard readings of established critical editions—as noted in earlier scholarship—were extracted. All data were then systematically matched against variants from other manuscripts and printed editions, enabling thorough comparative analysis and ensuring the robustness of the findings.

## Discussion and Conclusion

Analysis of twenty-five textual examples in this article, compared with variants from the two most authoritative critical editions of the *Golestan*—those of Foroughi and Yousefi—as well as the manuscript attributed to Yaqut Mosta‘şemi, yields the following conclusions: The Sarajevo manuscript shares identical orthographic variants with the Foroughi edition in eighteen instances (72%); it matches the Yousefi edition in seventeen instances (68%); it aligns with the manuscript attributed to Yaqut Mosta‘şemi in twelve instances (60%); this manuscript lacks five of the twenty-five examined examples. Only two of the twenty-five examples (8%) are unique to the Sarajevo manuscript and have no parallel in the other editions examined.

It is widely accepted that the Foroughi and Yousefi editions represent the most reliable critical texts of Saadi’s *Golestan*. The high degree of correspondence between the Sarajevo manuscript and these two editions indicates that its textual and orthographic variants are, from a codicological perspective, original and reliable. Consequently, as an early and authentic witness, the Sarajevo *Golestan* manuscript should serve as a foundational source for future critical editions of Saadi’s masterpiece.



## سنجش پاره‌ای از ضبط‌های گلستان سعدی در نسخه مورخ ۷۱۳ سارایوو

نویسنده مسئول؛ استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران؛  
salemian@razi.ac.ir  
استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سارایوو، سارایوو، بوسنی و هرزگوین؛  
munir.drki@ff.unsa.ba

غلامرضا سالمیان \*

منیر درکیچ

### چکیده

نسخه خطی گلستان مورخ ۷۱۳ هـ. ق. کتابخانه غازی خسروبیگ سارایوو، پس از نسخه کلیات کتابخانه سلطنتی منسوب به خط یاقوت مستعصمی (۶۶۸ هـ. ق.) و نسخه کلیات کتابخانه فرهنگستان علوم تاجیکستان (۶۹۱ تا ۷۲۶ هـ. ق.)، سومین نسخه تاریخ‌دار گلستان در دنیا است. به دلیل تردیدهایی که در اصالت دو نسخه مقدم بر این نسخه وجود دارد، تأیید اصالت محتوایی نسخه سارایوو می‌تواند آن را در جایگاه نخست نسخه‌های موجود قرار دهد. مقاله حاضر با هدف ارزیابی ویژگی‌های محتوایی این نسخه، به بررسی برخی از ضبط‌های ویژه آن و مقایسه آن با آنچه در تصحیح‌ها و نسخه‌های دیگر گلستان آمده است، پرداخته است. بدین منظور ابتدا مقاله‌هایی که درباره نقد و بررسی تصحیح‌های موجود گلستان نوشته شده است، انتخاب و سپس ضبط‌های نسخه سارایوو با ضبط‌های مورد بحث در آن نوشته‌ها سنجیده شد. در گام بعدی ضبط‌های ویژه نسخه سارایوو که از نظر نویسندگان تفاوت‌هایی با ضبط‌های مشهور داشت، استخراج گردید. در ادامه، همه داده‌ها با ضبط نسخه‌ها و چاپ‌های گوناگون مطابقت داده شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بیشتر ضبط‌های این نسخه، در سنجش با اصول تصحیح و نگاه منتقدان، ضبط‌های اصیل و قابل اعتنا به شمار می‌آیند و این نسخه را می‌توان چونان نسخه‌ای کهن و اصیل، اساس تصحیح‌های آتی کتاب گلستان قرار داد.

نوع مقاله

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۴/۱۳

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۱۱/۰۹

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۱/۲۷

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها

ادبیات فارسی،

تصحیح متن،

سعدی،

گلستان،

نسخه سارایوو،

کتابخانه غازی خسروبیگ.

استاد به این مقاله: سالمیان، غلامرضا و درکیچ، منیر. (۱۴۰۴). سنجش پاره‌ای از ضبط‌های گلستان سعدی در نسخه مورخ ۷۱۳ سارایوو. متن پژوهی

ادبی، ۲۹(۱۰۶)، ۲۷۴-۲۳۷. <https://doi.org/10.22054/ltr.2025.80678.3869>

© ۱۴۰۴ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۷۱۳۸

شاپا الکترونیکی: ۲۴۷۶-۶۱۸۶

نشانی وبگاه: ltr.atu.ac.ir



نسخه‌های خطی فراوانی از گلستان سعدی در کتابخانه‌های گوناگون وجود دارد که مصححان از آن نسخه‌ها برای تصحیح گلستان سود جسته‌اند. هرچه قدمت و درستی نسخه‌های خطی مورد استفاده در تصحیح، بیشتر باشد، ارزش و اصالت متن تصحیح‌شده بیشتر خواهد بود. مصححان گلستان کوشیده‌اند، کهن‌ترین نسخه‌های موجود را شناسایی کنند و به کار برند؛ از مهم‌ترین این نسخه‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد:

نسخه کلیات کتابخانه سلطنتی منسوب به خط یاقوت مستعصمی که در رمضان ۶۶۸ ه. ق. کتابت شده است. به دلیل افتادگی، نقائص و اغلاط فراوان، یوسفی آن را اساس تصحیح خود قرار نداده و از آن به عنوان نسخه بدل استفاده کرده است. فرانکلین لویس بر آن است که چون انجامه نسخه قابل خواندن نیست، این اطلاع را باید با تردید پذیرفت (Lewis, 2012: 79-86)

نسخه کلیات کتابخانه فرهنگستان علوم تاجیکستان که دارای چند تاریخ در بخش‌های گوناگون (پایان بدایع: ۶۳۰، پایان گلستان: ۶۵۳ و پایان قطعات و رباعیات: ۶۶۹) است. اصالت این نسخه مورد تردید است. یوسفی این نسخه را هم اساس خود قرار نداده و از آن به عنوان نسخه بدل استفاده کرده است. رستم علی یف تاریخ تحریر آن را بین ۶۹۱ تا ۷۲۶ حدس زده است.

نسخه کتابخانه بنیاد بودمر در ژنو، به خط عبدالصمد بیضاوی، که در صفر ۷۲۰ ه. ق. کتابت شده است. یغمایی این دستنویس را بدون تغییر در رسم الخط چاپ کرده و یوسفی آن را نسخه اساس تصحیح خویش قرار داده است (ر.ک: سعدی، ۱۳۱۶، مقدمه یغمایی: الف - ج).

نسخه کتابخانه دیوان هند در لندن که در ۷۲۸ کتابت شده است (ر.ک: همان: الف).

نسخه کتابخانه پاریس به شماره suppl. Pars. ۸۶۹ که کاتبی به نام احمد آن را در شعبان ۷۳۰ کتابت کرده است (ر.ک: مطلبی کاشانی، ۱۳۸۹: ۲۰۷).

نسخه کتابخانه ملی فرانسه که در ۷۶۸ کتابت شده است (ر.ک: سعدی، ۱۳۸۵، پیشگفتار مصحح بر گلستان: ۱۲۱۶).

دو نسخه موجود در چین که فاقد تاریخ کتابت هستند؛ اما برات زنجانی از روی کاغذ و مرگب، آن دو نسخه را سده هفتمی تخمین زده است (زنجانی، ۱۳۸۱: ۱۸۶).

نسخهٔ متعلق به مجدالدین نصیری که فاقد تاریخ است؛ اما از روی قراین می‌توان آن را از سدهٔ هشتم دانست. این دست‌نویس یکی از نسخه‌بدل‌های فروغی بوده‌است (ر.ک: سعدی، ۱۳۸۵، پیشگفتار مصحح بر گلستان: ۱۲۲۰).

نسخهٔ متعلق به ابوالحسن بزرگ‌زاد در اصفهان که فاقد تاریخ است؛ اما فروغی اصالت آن را تأیید کرده و آن را نسخهٔ اساس تصحیح خود قرار داده‌است (ر.ک: همان: ۱۲۱۶-۱۲۱۹).

حال در نوشتار حاضر به نسخه‌ای می‌پردازیم که در سال ۷۱۳ هـ. ق. کتابت شده‌است و در کتابخانهٔ غازی خسروبیگ سارایو نگهداری می‌شود.

### پیشینهٔ پژوهش

در بررسی محتوای نسخه‌های خطی گلستان و سنجش ضبط‌های گوناگون تصحیح‌های مختلف، افزون بر آنچه که معمولاً در مقدمهٔ آثار تصحیحی آمده‌است، می‌توان به این پژوهش‌ها اشاره کرد:

یاحقی (۱۳۶۸) به معرفی تصحیح یوسفی از گلستان سعدی پرداخته‌است. انزابی‌نژاد (۱۳۶۸) به چند نکته دربارهٔ گلستان مصحح یوسفی پرداخته و مهدوی دامغانی (۱۳۶۹) به آن نکته‌ها پاسخ گفته‌است. دهباشی (۱۳۶۹) نیز مطلبی دربارهٔ گلستان مصحح یوسفی نوشته‌است. زنجانی (۱۳۸۱) به معرفی نسخهٔ خطی گلستان سعدی موجود در چین پرداخته‌است. طیب‌زاده (۱۳۹۷)، تصحیحات پانزده بیت عربی گلستان سعدی را از منظر عروض و قافیه ارزیابی کرده‌است. دالوند (۱۴۰۱) چند ضبط ویژه از گلستان را بر پایهٔ چاپ‌ها و شرح‌های گلستان بررسی کرده‌است.

دربارهٔ نسخهٔ خطی کتابخانهٔ غازی خسروبیگ سارایو تنها یک پژوهش انجام شده‌است: درکیچ و سالمیان (۱۴۰۳) به معرفی این نسخهٔ خطی پرداخته‌اند.

همان‌گونه که مشاهده می‌شود، جز آخرین پژوهش یادشده، تاکنون پژوهشی که درباب نسخهٔ سارایو انجام شده باشد، تدوین و منتشر نشده‌است. تفاوت پژوهش حاضر با پژوهش درکیچ و سالمیان در آن است که پژوهش پیشین بیشتر به ساختار نسخهٔ سارایو، از جمله ویژگی‌های ظاهری و رسم‌الخطی نسخه، گمانه‌زنی دربارهٔ کاتب و مسیر ورود نسخه به بوسنی پرداخته‌است؛ حال آنکه پژوهش حاضر محتوای آن نسخه را ارزیابی می‌کند.

## هدف و روش

به باور نویسندگان این جستار یکی از راه‌های شناختن کیفیت محتوایی هر نسخه خطی تازه یافته‌ای، سنجش ضبط‌های مورد مناقشه در تصحیح‌ها و نسخه‌های موجود و معروف اثر با نسخه مورد مطالعه است. با این کار می‌توان میزان شباهت و تفاوت نسخه نویافته را با نسخه‌ها و چاپ‌های دیگر دریافت. از این رو هدف نویسندگان مقاله، نشان دادن ضبط‌های نسخه ساریوو در مواضعی از گلستان است که مورد بحث و مناقشه بوده است. همچنین با عنایت به اینکه در موارد دارای مناقشه، دست کم دو وجه و ضبط از پیش در معرض چالش قرار گرفته است، طبیعی است که ضبط نسخه اساس در هر کدام از آن موارد، یا مؤید یکی از ضبط‌های گوناگون باید باشد یا متفاوت با همه ضبط‌ها. در عمل نیز چنین بوده است؛ یعنی در قالب موارد، ضبط نسخه ساریوو موافق یکی از ضبط‌های بحث‌برانگیز بوده و در مواردی هم با همه ضبط‌ها متفاوت بوده است. در هر مورد هم نویسندگان کوشیده‌اند - بدون نگاه جانبدارانه به نسخه مورد مطالعه خود - با استدلال، جانب ضبط برتر را بگیرند. پژوهش حاضر به روش تحلیل محتوا و مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. برای انجام پژوهش حاضر ابتدا مقاله‌هایی که درباره نقد و بررسی تصحیح‌های موجود گلستان نوشته شده است، انتخاب شد. سپس ضبط‌های نسخه ساریوو با ضبط‌های مورد بحث در آن نوشته‌ها سنجیده شد. در گام بعدی ضمن مطالعه نسخه ساریوو، ضبط‌های ویژه که از نظر نویسندگان تفاوت‌هایی با ضبط‌های مشهور داشت، استخراج گردید. در ادامه، همه داده‌ها با ضبط نسخه‌ها و چاپ‌های گوناگون مطابقت داده شد و تحلیل لازم صورت گرفت.

نکته ۱: به هنگام ارجاع به چاپ‌ها و نسخه‌های گوناگون گلستان در جدول‌های ذیل هر عنوان، با توجه به اینکه مؤلف همه آنها سعدی است و تکرار نام سعدی و تمایز آثار تنها با سال نشر، سردرگمی خواننده را در پی دارد، تنها به عنوانی اختصاری و شماره صفحه بسنده کردیم.

نکته ۲: شواهد نسخه ساریوو به رسم الخط امروزی نگاشته شد.

## یافته‌ها

در این بخش از نوشتار به سنجش پاره‌ای از ضبط‌های گلستان نسخه کتابخانه غازی خسرویگ می‌پردازیم:

در بیشه (پیشه) گمان مبر نهانی (نهالی / که خالی است)

هر پیسه گمان مبر نهالی باشد که پلنگ خفته باشد  
(سعدی، ۱۳۸۵: ۲۰)

یکی از محل‌های منازعه در ضبط‌های گلستان، موضع «هر بیشه / پیسه گمان مبر که خالی / نهالی» است. بر سر دو واژه در این مصراع بحث وجود داشته‌است؛ یکی واژهٔ «بیشه / پیسه» (با توجه به نحوهٔ نگارش نقطه در نسخه‌های خطی) و دیگری «که خالی / نهالی» (با توجه به امکان پیوستن «که» به واژهٔ پس از خود در رسم‌الخط کهن و جابه‌جاخوانی «که خالی» و «نهالی»). در مجموع مصراع نخست به چهار حالت قابل خواندن است:

بیشه	نهالی
پیسه	که خالی
بیشه	که خالی
پیسه	نهالی

از این چهار گونه، گونه‌های دوم و سوم معنای محصلی که ربطی به بافت معنایی بیت داشته باشد، ندارد؛ پس می‌ماند دو صورت «بیشه / پیسه»؛ بنابراین در مجموع امکان چهار خوانش از بیت وجود دارد. از طرفی چون - احتمالاً از نگاه کاتبان - همنشینی «بیشه» با «نهالی» و همنشینی «پیسه» با «که خالی» به معنای روشنی نمی‌انجامیده، در نسخه‌ها و چاپ‌های گوناگون گلستان، معمولاً با دو صورت ضبط مصراع روبه‌رو هستیم: «هر بیشه گمان مبر که خالی است» و «هر پیسه گمان مبر نهالی». در گونهٔ دوم «پیسه» به معنی دو رنگ و سیاه و سپید است و «نهالی» به معنی شکار یا تشک. ساده‌ترین صورت ممکن از میان چهار حالت، این است: «هر بیشه گمان مبر که خالی است». دالوند (۱۴۰۱: ۹۰) با استناد به اصل تصحیحی «ضبط دشوار برتر است»، درستی این ضبط را با تردید روبه‌رو و ضمن تأیید ضبط دوم، ضبط تلفیقی «هر پیسه گمان مبر که خالی است» را پیشنهاد کرده‌است (خال به معنی بُرد قرمز با خط و خال‌های سیاه یا جامهٔ نرم).

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	آرزو	رامپوری	خزائلی
بیشه / خالی (۵۹)	پیسه / نهالی (۲۰)	پیسه / نهالی (۵۰)	پیسه / نهالی (۱۷)	بیشه / خالی (۱۴)	بیشه / خالی (۲۶)	در بیشه / خالی (۶۳)	بیشه / خالی (۱۷۹)

نسخهٔ ساریوو این مصراع را چنین ضبط کرده‌است:

در بیشه گمان مبر نهالی باشد که پلنگ خفته باشد  
(ساریوو: ۲پ)



ضبط «نهانی» چه بسا اشتباه کاتب در نوشتن «نهالی» باشد؛ در این صورت، این ضبط به همنشینی «بیشه و نهالی (نهانی) انجامیده‌است؛ همان‌گونه که پیشنهاد دالوند به همنشینی «پسه و که خالی».

### سر چشمه شاید گرفتن به «بیل / میل»

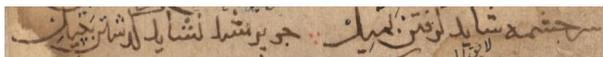
سر چشمه شاید گرفتن به بیل      چو پر شد نشاید گذشتن به بیل  
(سعدی، ۱۳۸۵: ۲۲)

واژه قافیه در مصراع نخست در برخی از نسخه‌ها «بیل» و در برخی دیگر «میل» است. در دو چاپ معتبر گلستان، یعنی فروغی (سعدی، ۱۳۸۵: ۲۲) و یوسفی (سعدی، ۱۳۷۴: ۶۱)، واژه بیل در متن نشسته‌است؛ چنین است در چاپ مشکور (سعدی، ۱۳۴۲: ۱۹) و شرح خزائلی (۱۳۴۴: ۱۸۱). در برابر در نسخه منتسب به یاقوت (سعدی، ۱۳۹۴: ۵۹) و چاپ یغمایی (سعدی، ۱۳۱۶: ۱۹)، واژه میل در جایگاه قافیه مصراع نخست آمده‌است. مشکلی که واژه «بیل» دارد، آن است که حرف «ی» آن در پارسی کهن، مجهول تلفظ می‌شده؛ حال آنکه «ی» واژه «بیل» (مصراع دوم)، مصوت بلند یا به تعبیر قدما «یاء معروف» است و در روزگار سعدی قافیه کردن این دو «ی» را درست نمی‌دانستند. آنچه در نسخه‌های کهن تر آمده، «میل» (وسیله کشیدن سرمه در چشم) است که هم مشکل قافیه را حل می‌کند و هم از سویی بر مبالغه معنی می‌افزاید و هم در مقابله فیل قرار می‌گیرد. این نکته را ابتدا دو شارح گلستان، یعنی آرزو (۱۳۷۵: ۲۹) و رامپوری (بی‌تا: ۶۹) متذکر شده بودند و همان‌گونه که دالوند (۱۴۰۱: ۸۶) گفته‌است: «حق تقدّم از آن این دو شارح هندی است».

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	آرزو	رامپوری	خزائلی
بیل (۶۱)	بیل (۲۲)	میل (۵۹)	بیل (۱۹)	میل (۱۹)	میل (۲۹)	میل (۶۹)	بیل (۱۸۱)

حال بینیم، این ضبط در نسخه سارایوو چگونه‌است. در این نسخه واژه «میل» آمده که با نظر دو شارح پیش گفته و اصول قافیه هم‌خوانی دارد:

سر چشمه شاید گرفتن به میل      چو پر شد نشاید گذشتن به بیل  
(سارایوو: ۳پ)



### «با بدان یار گشت همسر لوط / پسر نوح با بدان بنیست»

با بدان یار گشت همسر لوط / خاندان نبوتش گم شد  
(سعدی، ۱۳۸۵: ۲۳)

در همهٔ نسخه‌ها و شرح‌های معتبر کهن، سخن بر سر همراهی همسر لوط با بدان است؛ اما در پاره‌ای از نسخه‌ها از همنشینی پسر نوح با بدان سخن به میان آمده‌است. شهیدی به نکتهٔ ظریفی در این باره اشاره کرده‌است: «چنانکه استاد یوسفی مرقوم داشته‌اند همهٔ نسخه‌های قدیمی بدین ضبط است... می‌دانیم سعدی در سرودن این بیت مانند بسیاری از بیت‌های گلستان و بوستان از قرآن کریم الهام گرفته‌است؛ پس باید نخست آیه‌های قرآن را که دربارهٔ زن لوط و پسر نوح است، بررسی کنیم... مفاد این آیه‌های کریمه این است که زن لوط جزء کسانی است که به عذاب الهی گرفتار شدند و اشارتی بدانکه او از خاندان نبوت نیست، نیامده؛ بلکه برعکس... او را از اهل لوط به شمار می‌آورد ولی جزء مستحقان عذاب می‌داند. پس جزء خاندان نبوت بودن او مسلم است... اما در مورد پسر نوح چنین نیست؛ چنانکه... خداوند به نوح می‌فرماید: او از خاندان تو نیست... و باز آنچه ارجح بودن پسر نوح را نشان می‌دهد، سرودهٔ مولاناست...: پور آن بوجهل شد مؤمن عیان / پورهٔ آن نوح شد از گمرهان» (شهیدی، ۱۳۶۹: ۷۲-۷۴).

علی‌رغم چنین استدلالی نسخه‌های معتبر و کهن همه موافق آنچه‌اند که یوسفی انتخاب کرده‌است:

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	بغمایی	رامپوری	خزائلی
همسر لوط (۶۲)	همسر لوط (۲۳)	همسر لوط (۶۵)	همسر لوط (۲۱)	همسر لوط (۱۷)	همسر لوط (۷۵)	پسر نوح (۱۸۲)

در نسخهٔ سارایوو نیز همانند همهٔ نسخه‌های کهن «همسر لوط» در متن آمده‌است:

با بدان یار گشت همسر لوط / خاندان نبوتش گم شد  
(سارایوو: ۴پ)



### عقل و «کیاستی / دراستی» و فهم و فراستی

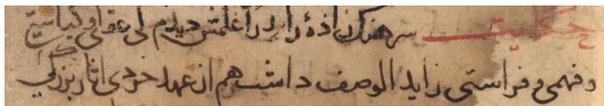
سرهنگ‌زاده‌ای را بر در سرای اُعلَمُش دیدم که عقل و کیاستی و فهم و فراستی زایدالوصف داشت  
(سعدی، ۱۳۸۵: ۲۵).

در این جمله بحث بر سر واژه «کیاست» است. در همهٔ نسخ و چاپ‌ها این واژه به همین صورت آمده‌است. رامپوری در شرح خود آن را «دراست» ضبط کرده و گفته‌است: «در نسخهٔ مخدومی به جای کیاست لفظ درست نوشته به کسر دال به معنی دانایی و این بهتر است؛ چرا که سجع با فراست بسیار درست می‌نشیند» (رامپوری، بیتا: ۸۱). دالوند به استناد این سخن رامپوری که خود مستند به ضبط نسخه‌ای کهن (مورخ ۷۵۳ هـ ق) است و تیز بر پایهٔ وجود شاهی از خاقانی (در فراست چون عطار در درست مشتری‌است) این ضبط را در شمار ضبط‌های تأمل‌برانگیز آورده‌است (دالوند، ۱۴۰۱: ۸۷ و ۸۸)؛ اما با توجه به اینکه در همهٔ نسخه‌ها و چاپ‌های دیگر، «کیاست» آمده و کاربرد آن واژه در این محل هیچ اشکالی ندارد، به نظر نمی‌رسد، ضرورتی برای پذیرش نظر رامپوری وجود داشته باشد.

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	آرزو	رامپوری	خزائلی
کیاست (۶۳)	کیاست (۲۵)	کیاست (۱۴۶)	کیاست (۲۲)	کیاست (۱۸)	کیاست (۳۳)	دراست (۸۱)	کیاست (۱۸۴)

مانند بقیهٔ نسخه‌ها و چاپ‌ها، ضبط نسخهٔ ساریو و هم «کیاست» است:

«سرهنگ زادهٔ را بر در سرائی اغلمش دیدم کی عقلی و کیاستی و فهمی و فراستی زاید الوصف داشت»  
(ساریو: ۵۸)



### حسود را که راضی نمی‌شود؛ الا به زوال نعمت من و اقبال و دولت خداوند «باد/ باو»

مگر حسود را که راضی نمی‌شود؛ الا به زوال نعمت من و اقبال و دولت خداوند باد! (سعدی، ۱۳۸۵: ۲۵)

یوسفی (سعدی، ۱۳۷۴: ۲۵۴) در معنی عبارت پایانی، «باد» را «پایدار باد» معنی کرده‌است. انزابی‌نژاد، قرینه‌ای برای حذف «پایدار» ندیده و گفته‌است: «آیا نمی‌توان تصور کرد که «باد» بدخوانی و بدنویسی (باو = به او) باشد؟! یعنی حسود راضی نمی‌شود؛ الا به زوال نعمت من و اقبال و دولت خداوند به او» (انزابی‌نژاد، ۱۳۶۸: ۲۹). اختلاف نسخ گوناگون در این موضع گویای آن است که بیشتر کاتبان و شارحان، ثقاتی در معنی این بخش دریافته‌اند؛ چنانکه در نسخهٔ منتسب به یاقوت، فعل «باد» حذف شده تا عبارت «و اقبال و دولت خداوندی»، همچنان خواستهٔ حسود تلقی شود. در چاپ یغمایی نیز کلّ بخش دعایی نیامده و جمله به خواستهٔ حسود ختم شده‌است. رامپوری نیز با افزودن واژهٔ «جاوید» به پیش از فعل «باد» کوشیده‌است، ابهام پیش‌گفته را رفع کند. آرزو نیز در شرح خود گفته‌است: «این جمله اگرچه

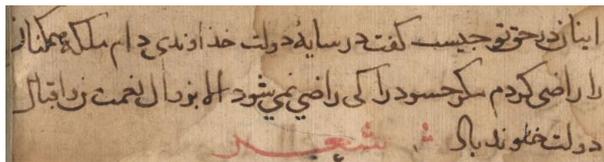
دعایه‌است، لیکن اشارت بدان است که مرا از حسد ایشان بیمی نیست و در سایهٔ اقبال پادشاهی محفوظ و محظوظم» (آرزو، ۱۳۷۵: ۲۳)

به زعم نگارندگان این نوشتار، خللی در کلام شیخ دیده نمی‌شود. سرهنگ‌زادهٔ مندرج در حکایت خطاب به پادشاه می‌گوید: «همه را راضی نگاه داشتم، جز حسود؛ زیرا حسود راضی نمی‌شود، مگر به زوال نعمت من!» آن‌گاه برای آنکه شومی عبارت «زوال نعمت» را از درگاه مخاطب (پادشاه) دور کند، دعایی در حق او بر زبان رانده: «اقبال و دولت خداوند باد!» فعل دعایی «باد»، به معنی باشد است و هر چند معمولاً جزء درخواستی دعاکننده، از قبیل «زنده، پاینده، پیروز و ...» پیش از آن می‌آید، آمدنش بی آن جزء هم نادرست نیست و افادهٔ معنای درخواست پایداری می‌کند؛ چنانکه امروزه هم وقتی به کسی گفته می‌شود: «ان شاء الله همیشه باشی!»، مفهوم «همیشه زنده/ پایدار باشی»، از آن بر می‌آید.

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	آرزو	رامپوری	خزائلی
باد	باد	خداوندی	باد	نعمت من	باد	جاوید باد	باد
(۲۵۴)	(۲۵)	(۱۴۹)	(۲۳)	(۱۹)	(۳۳)	(۸۲)	(۱۸۴)

در نسخهٔ سارایوو فعل دعایی «باد» به هیچ قیدی آمده‌است:

«گفت در سایهٔ دولت خداوندی دام ملکه همگنان را راضی کردم مگر حسود را کی راضی نمی‌شود الاً به زوال نعمت من و اقبال دولت خداوند باد» (سارایوو: ۵ پ)



### «با/ تا» آنک دو چشم انتظارش بر در

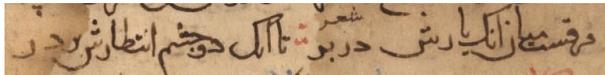
فرق است میان آن که یارش در بر با آن که دو چشم انتظارش بر در (سعدی، ۱۳۸۵: ۲۸)

در حالی که بیشتر چاپ‌ها و نسخه‌ها لفظ «با» را ضبط کرده‌اند، این واژه در تصحیح فروغی به صورت «تا» آمده‌است. در شرح‌های گلستان، لفظ «با» را به معنی واو عاطفه دانسته (آرزو، ۱۳۷۵: ۳۵ و رامپوری، بی تا: ۸۹) و ضمن اشاره به وجود ضبط «تا» گفته‌اند: «در نسخهٔ مخدومی لفظ «تا» به تاء فوقانی است؛ مگر اول بهتر است» (رامپوری، بی تا: ۸۹).

یوسفی	فروغی	مشکور	یغمایی	رامپوری	آرزو	خزائلی
با	تا	با	با	با	با	با
(۶۵)	(۲۸)	(۲۶)	(۲۱)	(۸۹)	(۳۵)	(۱۸۷)

در نسخه سارایوو، ضبط بر خلاف بیشتر نسخ و موافق ضبط فروغی است:

«فرق است میان آن که یارش در بر / تا آن که دو چشم انتظارش بر در»  
(سارایوو: ۶)



### بنی آدم اعضای یکدیگرند / یک پیکرند

بنی آدم اعضای یکدیگرند که در آفرینش ز یک گوهرند  
(سعدی، ۱۳۸۵: ۳۱)

یکی از جایگاه‌های مناقشه و بحث ضبط واژه‌ها در *گلستان سعدی*، شعر معروف «بنی آدم اعضای یکدیگر / یک پیکر» است. یوسفی (سعدی، ۱۳۷۴: ۲۶۴ و ۲۶۵) به سابقه بحث بر سر این نکته اشاره کرده است. پس از آن امیدسالار در *مجله ایران‌شناسی و پژوهشگران دیگری* در چند شماره از *مجله گزارش میراث* در این باره بحث کرده‌اند (امیدسالار، ۱۳۷۲: ۵۳۷-۵۴۱؛ موسوی طبری، ۱۳۹۰: ۴۵؛ خطیبی، ۱۳۹۰: ۵۸ و ۵۹؛ کیوانی، ۱۳۹۰: ۴۸؛ طبری، ۱۳۹۱: ۴۶-۴۹). نسخه‌های کهن، ضبط «یکدیگر» را تأیید می‌کنند؛ اما برخی با این تفسیر که «اعضای یکدیگر بودن بنی آدم»، مفهومی نازیبا و زنده دارد (مثلاً ر.ک: نفیسی، ۱۳۴۴: ۳۰ و خزائلی، ۱۳۴۴: ۲۵۴-۲۵۵) و نیز با استناد حدیث نبوی نفس واحده، وجه «یک پیکر» را ارجح می‌دانند. به نظر می‌رسد این دسته از صاحب‌نظران بدون توجه به سیر زمانی تحول مفهوم واژه‌ها و عبارات، نازیبایی معنای امروزی این تعبیر را به مفهوم سده هفتمی آن کشانده‌اند؛ شاید از آن روی که پیشتر شاهد دیگری برای چنین کاربردی در دست نبود (منظور از نظم و نثر پارسی است؛ وگرنه آنچه در رسائل بولس طرسوسی (به نقل از مینوی، ۱۳۳۷: ۴۵) آمده است هم مؤید رجحان «یکدیگر» است). چندی پیش سیدعلی میرافضلی، با انتشار مطلبی در فضای مجازی، نمونه‌ای از کاربرد این عبارت را در سخن عزیز نسفی، عارف هم‌دوره سعدی نشان داد: «بدان که یک خاصیت اهل وحدت آن است که هیچ چیز و هیچ کس را دشمن ندارند؛ بلکه همه چیز و همه کس را دوست دارند که به یقین دانند که جمله، اعضای یکدیگرند» (ص ۲۴۰ - ۲۴۱). از این گفتار نسفی دانسته می‌شود که لاقلاً در قرن هفتم هجری، بنی آدم از این امکان برخوردار بودند که اعضای یکدیگر باشند! (میرافضلی، ۱۴۰۲)

در مجموعه‌ای سدهٔ نهمی که در کتابخانهٔ مغنیسای ترکیه به شمارهٔ ۲۹۰۰ نگهداری می‌شود، رساله‌ای به نام *رسالهٔ الظرفا* به نجم رازی نسبت داده شده‌است. اگر این انتساب درست باشد، با عنایت به اینکه نجم رازی یک سال پیش از نگارش *گلستان*، در گذشته‌است، آنچه در آن رساله مرتبط با موضوع این نوشتار، آمده‌است، در کنار شواهد دیگری که ذکر کردیم، گواهی بر رواج این مضمون در دورهٔ سعدی و دوران پیش از وی است. «در *رسالهٔ الظرفا* آمده‌است: "دوستان را چنان باید داشت که هر یک چون عضوی‌اند از اعضای او چون چشم و گوش و زبان [بنی آدم اعضای یکدیگرند] هر عضوی از دیگری درباسته‌تر ... هیچ آفریدهٔ عاقل قاصد هلاک اعضای خود نشود [که در آفرینش ز یک گوهرند]... چنانکه اگر عضوی را آفتی رسد یا رنجی حادث شود [چو عضوی به درد آورد روزگار] مال فدا باید کردن تا آن عضو صحت یابد [دگر عضوها را نماند قرار]... دوستان را باید همین مراتب نگاه دارد" [ ] از نگارنده‌است.» (شریفی صحی، ۱۴۰۲) کمی بعدتر طاهری نژند با نقل بیتی از کاتبی ترشیزی نشان داد که در سدهٔ نهم نیز این کاربرد، وجود داشته‌است: «در دیوان کاتبی ترشیزی (ف: ۸۳۹ق) سرایندهٔ قصیدهٔ شتر-حجره، رباعی ذیل را یافتم:

"... ترکیب تو هر جزو جزوی (ن: ل: جزو) دگرست چون از همه‌ای، با همه نیکو می‌باش"

(دیوان کاتبی ترشیزی، تحقیق علی حیدری یساولی، به کوشش علی فاضلی، چاپ ۱، انتشارات روز دهم، قم، ۱۳۹۷، ص ۴۵۲)... واژهٔ "همه"، مدلل می‌دارد که بنی آدم همچنان اعضای یکدیگرند و این تعبیر نزد قدما، چنان شیاع و رواج داشته که کسی از سامع و قائل، در فهم و برداشت آن، دچار انحراف نمی‌شده‌است» (طاهری نژند، ۱۴۰۲).

در پژوهشی دیگر هم که دربارهٔ این بیت سعدی انجام شده، سه شاهد دیگر در تأیید درستی این تعبیر عرضه شده‌است: «نخستین گواه، چارانه‌ای است از سحابی نجفی:

... خلق عالم تمام «اعضای همند» تعظیم همه حرمت خود داشتن است

... دومین گواه، چارانه‌ای است از میرعرفان طهرانی:

... دنیا به مثال عرصهٔ شطرنج است «اجزای همند» و جنگ با هم دارند

... سومین گواه، بیتی از حاجی محمدجان قدسی است:

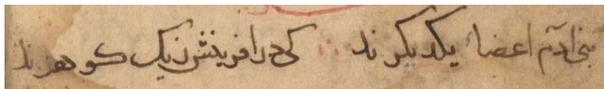
ما اسیران غم تو همه «اجزای همیم» بی‌قراریم چو سیماب چه با هم چه جدا»  
(جهانبخش، ۱۴۰۲: ۳۱۰ و ۳۱۱)

از آنچه گفتیم، می‌توانیم نتیجه بگیریم که عبارت «یکدیگر» در این موضع از نظر معنی و مفهوم و کاربرد در متون کهن ادب پارسی، ضبطی اصیل و بی‌اشکال است.

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	رامپوری	خزائلی
یکدیگرند						
(۶۶)	(۳۱)	(۱۵۵)	(۲۸)	(۲۳)	(۹۳)	(۱۹۰)

این بیت در نسخه ۷۱۳ موافق با دیگر نسخ کهن، بدین صورت آمده‌است:

بنی آدم اعضاء یکدیگرند که در آفرینش ز یک گوهرند  
(سارایوو: ۷پ)



### گاوآن و خران «رنج‌بردار/ باربردار»

گاوآن و خران باربردار به ز آدمیان مردم‌آزار  
(سعدی، ۱۳۸۵: ۴۷)

در موضع حاضر در ضبط «رنج‌بردار» و «باربردار» میان نسخه‌های گوناگون اختلاف هست. کاربرد رنج‌بردار چونان ویژگی‌ای مثبت برای چارپایان در زبان فارسی پیشینه دارد. در *نوروزنامه* در برشمردن گونه‌های اسب در زبان فارسی، دربارهٔ کمیت آمده‌است: «کمیت رنج‌بردار بود» (خیام، بی‌تا: ۵۴). افزون بر معنای تحمل‌کنندهٔ سختی و رنج، معنای تلاشگر و کوشنده هم از این تعبیر بر می‌آید: «رنج‌بردار باش از آنچه چیز از رنج گرد شود، نه از کاهلی و چنانکه از رنج فراز آید، از کاهلی برود» (عنصرالمعالی، ۱۳۷۱: ۱۰۴).

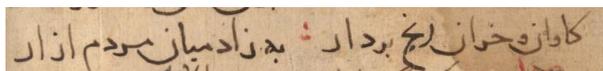
سعدی - سوای موضع حاضر - از واژهٔ «باربردار» استفاده نکرده؛ اما یک‌بار «رنج‌بردار» را در سخن خویش به کار برده‌است:

«رنج‌بردار دیو نفس مباحش در هوای بت ای پرزاده»  
(سعدی، ۱۳۸۵: ۸۴۶)

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	رامپوری	خزائلی
رنج (۷۴)	بار (۴۷)	رنج (۹۵)	بار (۴۰)	رنج (۳۳)	بار (۱۱۷)	بار (۲۰۲)

در نسخهٔ سارایوو «رنج‌بردار» آمده‌است:

گاوان و خران رنج‌بردار به زادمیان مردم آزار  
(سارایوو: ۱۳ پ)



### به دست «آهن / آهک» تفته کردن خمیر

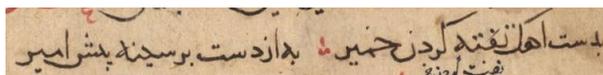
به دست آهک تفته کردن خمیر به از دست بر سینه پیش امیر  
(سعدی، ۱۳۸۵: ۶۷)

پاره‌ای از نسخه‌ها و چاپ‌ها در این موضع، «آهک» و پاره‌ای دیگر «آهن» را ضبط کرده‌اند. حتی در نسخهٔ اساس یغمایی ظاهراً آهک به آهن تحریف شده‌است (ر.ک: سعدی، ۱۳۱۶: ۴۳). خزائلی (۱۳۴۲: ۳۰۱) بر این باور است که ضبط آهن «بیشتر مبالغه دارد و دشواری را بهتر می‌رساند». با وجود این، به نظر می‌رسد به دلیل غیرممکن بودن «خمیر کردن آهن تفته با دست»، واقعیت‌پذیری «خمیر کردن آهک تفته با دست» بیشتر باشد. در واقع هدف شیخ سعدی نشان دادن برتری ارتزاق از دسترنج، بر خدمتکاری سلطان است؛ لذا یکی از مصادیق سختی کار را، یعنی کارگری ساختمان که با تماس دست با مصالحی چون آهک سوزنده همراه است، در برابر خدمتگزاری امیر آورده‌است.

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	رامپوری	قریب	خزائلی
آهن (۸۳)	آهک (۶۷)	آهن (۱۳۷)	آهن (۵۳)	آهن (۴۳)	آهک (۱۴۵)	آهک (۵۶)	آهن (۲۱۵)

در نسخهٔ سارایوو «آهک» آمده‌است:

به دست آهک تفته کردن خمیر به از دست بر سینه پیش امیر  
(سارایوو: ۱۷ پ)



## دلقت به چه کار آید و «مسخی/تسییح/شیخی» و مرقع

دلقت به چه کار آید و مسخی و مرقع؟ خود را ز عمل‌های نکوهیده بری دار  
(سعدی، ۱۳۸۵: ۹۳)

واژه مورد مناقشه در این بیت، واژه‌ای است که به گونه‌های «تسییح/مسخی/میخی/شیخی» در نسخه‌های گوناگون آمده‌است. ساده‌ترین شکل از این چهار، گونه «تسییح» است که همان‌گونه که دالوند استدلال کرده، بر پایه این اصل تصحیحی که ضبط دشوار بر ضبط آسان برتری دارد، نباید گونه ارجح بر شمرده شود. «مسخی» نوعی کفش است که صالحان می‌پوشند. «میخی» را نیز می‌توان کوتاه‌شده «هزارمیخی» (نوعی از خرقه) دانست (ر.ک: دالوند، ۱۴۰۱: ۸۹ و ۹۰). اما درباره ضبط «شیخی» که ضبط نسخه سارایووست، دو احتمال را می‌توان وارد دانست؛ نخست اینکه ممکن است کاتب واژه میخی را شیخی دیده باشد. احتمال دوم آن است که این واژه را اصیل بدانیم. در این صورت سعدی گفته‌است که مظاهر طریقت، نظیر دلق و مرقع و عنوان شیخی به کار نمی‌آید؛ باید خود را از کارهای نکوهیده پاک داشت.

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	مسکو	آرزو	رامپوری	خزانی
تسییح (۹۲)	مسخی (۹۳)	مسخی (۱۹۱)	مسخی (۶۶)	تسییح (۵۵)	تسییح (۱۴۳)	میخی (۶۹)	تسییح (۱۷۶)	تسییح (۳۲۱)

همان‌گونه که گفتیم، ضبط نسخه سارایوو چنین است:

دلقت به چه کار آید و شیخی و مرقع خود را ز عمل‌های نکوهیده بری دار  
(سارایوو: ۲۳پ)



## زنی فارجه «فاجره/مازحه» بشنید

نابینایی که شبی در وحل افتاده بود و می‌گفت: آخر یکی از مسلمانان چراغی فرا راه من دارید. زنی فارجه بشنید و گفت: تو که چراغ نبینی به چراغ چه بینی؟! (سعدی، ۱۳۸۵: ۱۲۰)

در اینجا سخن بر سر واژه «فارجه» است که به شکل‌های «فاجره» و «مازحه» هم ضبط شده‌است. به نظر می‌رسد، منشأ این تنوع، ناآشنایی کاتبان با واژه فارجه بوده‌است. واژه «فارج/فارجه» در زبان فارسی کمتر کاربرد داشته‌است و نشانی از آن در متون فارسی دوره سعدی و پیش از او یافت نمی‌شود. از میان

معانی گوناگونی نظیر «شتر ماده‌ای که پس از زادن، دشمن و مکروه دارد گشن را؛ کمان دور زه...؛ دورکنندهٔ اندوه... شادان» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۱: ۱۶۹۲۵). که در فرهنگ‌ها برای واژهٔ «فارح» آمده‌است، معنای اخیر، یعنی «دورکنندهٔ اندوه، شادان» در این جایگاه افادهٔ مقصود می‌کند و به نظر می‌رسد کاتبانی که آن را به «مازحه» (شوخی طبع) تغییر داده‌اند، به دلیل نامأنوس بودن این واژه آن را به معادل شناخته‌شده‌تر آن دگرگون کرده‌اند و آنهایی که آن را به «فاجره» تغییر داده، در خواندن واژه دچار لغزش شده و آن را از «فارجه» به «فاجره» مقلوب کرده‌اند. دالوند (۱۴۰۱: ۹۴ و ۹۵) به عنوان تصحیح قیاسی، «فارجه» به معنی مسخره‌کننده و به نازخرامنده را پیشنهاد کرده است.

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	قریب	آرزو	رامپوری	خزائلی
مازحه (۱۰۴)	فارجه (۱۲۰)	- (۲۳۰)	مازحه (۸۳)	مازحه (۶۹)	فاجره (۸۸)	فاجره (۸۲)	مازحه (۲۱۷)	فاجره (۳۳۷)

در نسخهٔ ساریوو این واژه «فاجر» آمده و کاتب یا کس دیگری «جره» را به بالای آن افزوده‌است: همچو نابینا که شبی در وحل افتاده بود و می‌گفت آخر یکی از مسلمانان چراغی فرا راه من دارید. زنی فاجر جره بشنید و گفت تو که چراغ نه بینی به چراغ چه بینی (ساریوو: ۳۱پ).

آخر یکی از مسلمانان چراغی فرا راه من خرید زنی فاجر چه بشنید

### «میاور / میفکن» سخن در میان سخن

سخن را سر است ای خردمند و بن میاور سخن در میان سخن (سعدی، ۱۳۸۵: ۱۸۳)

در نسخهٔ پکن به جای «میاور»، ضبط «میفکن» آمده‌است (ر.ک: زنجانی، ۱۳۸۱: ۱۸۹). با توجه به اینکه در همهٔ نسخه‌ها و چاپ‌های دیگر، «میاور» آمده‌است، وجهی برای رجحان «میفکن» باقی نمی‌ماند.

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	رامپوری	خزائلی
میاور (۱۳۰)	میاور (۱۸۳)	میاور (۳۲۰)	میاور (۱۲۲)	میاور (۱۰۳)	میان ور! (۲۹۵)	میاور (۴۸۹)

ضبط نسخهٔ ساریوو هم «میاور» است:

سخن را سر است ای خردمند و بن میاور سخن در میان سخن (ساریوو: ۴۸ر)

سخن را سر است ای خردمند و بن میاور سخن در میان سخن

## چون به ریش آمد و «بلعنت / بلاغت» شد

امرد آن‌گه که خوب و شیرینست تلخ گفتار و تندخوی بود  
چون به ریش آمد و به‌لعنت شد مردم‌آمیز و مهرجوی بود  
(سعدی، ۱۳۸۵: ۲۰۵)

حکایتی که در بردارندهٔ این دو بیت است، در برخی از نسخه‌ها و چاپ‌ها نیامده و یوسفی آن را در حاشیه آورده‌است. در بیشتر نسخ و چاپ‌هایی که این حکایت در آن‌ها مندرج است، عبارت مورد بحث، «بلعنت» و در نسخهٔ منتسب به یاقوت «مخطط» ضبط شده‌است؛ علی‌رغم این در شرح‌ها با گونه‌های دیگری از ضبط روبه‌رو هستیم که گویا پشتوانهٔ نسخه‌های معتبری هم نداشته باشد. رامپوری (بی تا: ۳۲۲) آن را «بلاغت کرد» و آرزو (۱۳۷۵: ۱۳۰) «بلاغت شد» (هر دو به معنی بالغ شدن) آورده‌اند. دهخدا (۱۳۷۷، ج ۴: ۴۹۴۲) در ذیل عبارت «بلاغت کردن»، این بیت را آورده (ر.ک: دالوند، ۱۴۰۱: ۸۷) و در ذیل واژهٔ «آمیز»، بیت را با ضبط «بلعنت» آورده (همان، ج ۱: ۲۱۶) و خزائلی (۱۳۴۴: ۵۱۵) آن را «به سبلت» ضبط کرده‌است.

ساختار این دو بیت سعدی، تقابلی است میان سیما و خوی امردان:

<b>سیما</b>	<b>خو</b>
خوب و شیرین	تلخ گفتار و تندخو
به ریش و ؟	مردم‌آمیز و مهرجو

در مصراع‌های زوج با این تقابلهای روبه‌رو هستیم: «تلخ گفتار ≠ مردم‌آمیز»، «تندخوی ≠ مهرجوی». انتظار این است که این تقابل را در مصراع‌های فرد هم شاهد باشیم. تقابل «خوب ≠ به‌ریش» پذیرفتنی است؛ زیرا می‌دانیم واژهٔ خوب در متون کهن بیشتر به معنای زیبا به کار می‌رفته‌است و رویدن ریش بر رخسار، می‌تواند زبان‌رسان به زیبایی شمرده شود. حال بین دو تقابل «شیرین ≠ بلاغت» و «شیرین ≠ بلعنت»، هرچند مورد نخست را نمی‌توان نادرست پنداشت، مورد دوم هم از مبالغهٔ بیشتری برخوردار است و هم از پشتوانهٔ نسخه‌های کهن و معتبر.

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	آرزو	رامپوری	خزائلی
بلعنت (۶۵۹)	بلعنت (۲۰۵)	مخطط (۱۳۵۳)	بلعنت (۱۳۶)	بلاغت شد (۱۳۰)	بلاغت کرد (۳۲۲)	به سبلت (۵۱۵)

ضبط نسخهٔ سارایوو، موافق همهٔ نسخه‌های کهن و معتبر، عبارت «بلعنت» است:

امرد آنکه که خوب و شیرینست تلخ گفتار و تنگ‌خوی بود  
 چون بریش آمد و بلعنت شد مردم‌آمیز و مهرجوی بود  
 (سارایوو: ۵۶ر)

امرد آنکه کی خوب و شیرینست تلخ گفتار و تنگ‌خوی بود  
 چون بریش آمد و بلعنت شد مردم‌آمیز و مهرجوی بود

### تلخ گفتار و «تندخوی / تنگ‌خوی» بود

در همان مورد پیشین، یک اختلاف دیگر دیده می‌شود. در مصراع دوم بیت نخست، بیشتر چاپ‌ها و نسخه‌ها «تندخوی» و دو شرح هندی، واژه «تنگ‌خوی» را دارند. هر دو واژه در سخن سعدی کاربرد داشته‌است؛ چنانکه سعدی با به‌کاربردن «تندخو» فرموده‌است:

به شیرین زبانی توان برد گوی که پیوسته تلخی برد تندخوی  
 (سعدی، ۱۳۸۵: ۴۱۱)

شیخ اجل یک بار نیز واژه «تنگ‌خوی» را در سخن خویش به کار برده‌است:

سعدیا عاشق نشاید بودن اندر خانقاه شاهد بازی فراخ و زاهدان تنگ‌خوی  
 (همانجا: ۹۲۳)

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	آرزو	رامپوری	خزائلی
تندخوی (۶۵۹)	تندخوی (۲۰۵)	تندخوی (۳۵۳)	تندخوی (۱۳۶)	-	تنگ‌خوی (۱۳۰)	تنگ‌خوی (۳۲۲)	تندخوی (۵۱۵)

ضبط نسخهٔ سارایوو موافق ضبط دو شرح پیش گفته‌است:

امرد آنکه که خوب و شیرینست تلخ گفتار و تنگ‌خوی بود  
 (سارایوو: ۵۶ر)

امرد آنکه کی خوب و شیرینست تلخ گفتار و تنگ‌خوی بود

## «التمر / التمر» «یانع / نافع» و «الناطور / الناظور» غیر مانع

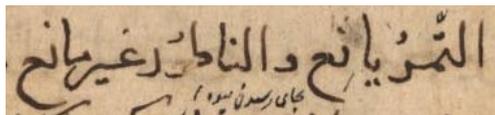
چنانکه عرب گوید: التمرُ یانع و الناظورُ غیرُ مانع. (سعدی، ۱۳۸۵: ۲۰۶)

در بیشتر نسخه‌های کهن این ضرب‌المثل به همین شکل آمده‌است. در نسخه منتسب به یاقوت به جای «نافع»، «مانع» آمده‌است و به جای «ناطور»، «ناظور». این مثل در کتاب خزینة الامثال که در سال ۱۲۱۵ ه.ق. نوشته شده، به صورت «التمر بالغ و الناظور غیر مانع» آمده‌است (ر.ک: یاری گل‌دره، ۱۳۹۳: ۸۰) در دو شرحی که در دیار هند بر گلستان نوشته شده، «تمر» با این استدلال که خرما تا بر درخت است، تمر خوانده نمی‌شود، به «تمر» تبدیل شده و به جای «ناطور»، «ناظور» (ناطور و ناظور هر دو به معنی نگهبان هستند) آمده‌است (ر.ک: دالوند، ۱۴۰۱: ۸۸ و ۸۹). اگر اشکالی که در آن کتاب‌ها بر معنی واژه تمر وارد شده، پذیرفتنی باشد، با همان معیار می‌توان بر همه مجازهای ماکان و مایکون به کار رفته در متون ادبی اشکال وارد کرد؛ حال آنکه ادبیات عرصه مجازهاست.

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	آرزو	رامپوری	خزائلی
تمر، یانع، الناظور (۱۳۹)	تمر، یانع، الناظور (۲۰۶)	تمر، نافع، الناظور (۳۵۳)	تمر، یانع، الناظور (۱۳۶)	تمر، یانع، الناظور (۱۳۰)	تمر، یانع، الناظور (۳۲۲)	تمر، یانع، الناظور (۵۱۵)

در نسخه سارایوو این مثل این گونه آمده‌است:

التمرُ یانع و الناظورُ غیر مانع (سارایوو: ۵۶)



## «گفت / گفتم»: آیات کتاب مجید را عزت و شرف بیش از آن است...

گفت آیات کتاب مجید را عزت و شرف بیش از آن است که روا باشد ... (سعدی، ۱۳۸۵: ۲۵۶)

زنجان‌ی به استناد ضبط نسخه اساسش، «گفتم» را بر «گفت» ترجیح داده و گفته‌است: «ظاهراً مطابق عبارات بالا فاعل فعل «گفت» پدر پسر است؛ یعنی پدر متوقفاً گفت که آیات ننویسد و این بیت را به صندوق گورش بنویسد؛ بنابراین دو بیت شعر را هم پدر پسر با خودش سروده و یا از دیگران به یاد داشته‌است؛ در حالی که سعدی در پایان گلستان به صراحت می‌نویسد که از اشعار دیگران چیزی در گلستان نیاورده‌است. عین عبارت سعدی چنین است: «در این جمله چنانکه رسم مؤلفان است از شعر

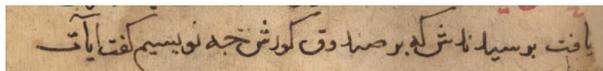
مقدمان تلفیقی نرفت.» و در نسخهٔ پکن این داستان چنین آمده‌است: یکی را از بزرگان ائمه پسری وفات یافت پرسیدند که بر صندوق گورش چه نویسیم؟ گفت: آیات چند از قرآن گفتم: آیات کتاب مجید را عزت و شرف بیش از آن است که روا باشد» (زنجان، ۱۳۸۱: ۱۸۷). نسخهٔ منتسب به یاقوت نیز موافق نظر زنجان، «گفتم» را ضبط کرده‌است.

استدلال زنجان چندان درست نمی‌نماید؛ زیرا آنچه سعدی دربارهٔ نیاوردن شعر دیگران در گلستان آورده‌است، بر عدم بهره‌گیری او از شعر شاعران واقعی دلالت دارد؛ نه نقل شعر از شخصیت‌های حکایات که هم خودشان، هم داستانشان و هم نقل قول‌هایشان (اعم از منشور یا منظوم بودن نقل قول) بر ساختهٔ طبع سعدی است.

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	رامپوری	خزائلی
گفت (۱۶۰)	گفت (۲۵۶)	گفتم (۴۳۱)	گفت (۱۴۴)	گفت (۱۶۸)	گفت (۳۹۴)	گفت (۵۹۲)

ضبط نسخهٔ سارایوو نیز همانند اکثر نسخه‌هاست:

یکی را از بزرگان ائمه پسری وفات یافت. پرسیدندش که بر صندوق گورش چه نویسیم؟ گفت: آیات کتاب مجید را عزت و شرف بیش از آنست که روا باشد بر چنین جای نوشتن که به روزگار سوده شود» (سارایوو: ۷۰ و پ).



### «متعلقان / متعنفان» بر در دارند و غلیظان شدید بر گمارند تا بار عزیزان ندهند

گفتمش بر بخل خداوندان نعمت و قوف نیافته‌ای؛ إلاً به علت گدایی و گرنه هر که طمع یک سو نهد، کریم و بخیلش یکی نماید ... گفتا: به تجربت آن همی گویم که متعلقان بر در دارند و غلیظان شدید بر گمارند تا بار عزیزان ندهند. (سعدی، ۱۳۸۵: ۲۶۴)

آرزو در این موضع به جای «متعلقان»، واژهٔ «متعنفان» را پیشنهاد داده و افزوده‌است: «مشتق از تعنف؛ مأخوذ از عنف به معنی درشتی کنندگان» (آرزو، ۱۳۷۵: ۱۶۱). دلوند با توجه به این ضبط آرزو، دربارهٔ متعلقان گفته‌است: «این واژه به معنای خویشاوندان است که در اینجا نامناسب است؛ زیرا شاهان خویشاوندان را دربان نمی‌کرده‌اند؛ بنابراین با تسامح آن را به معنای کارگزاران دانسته‌اند... متعنفان ... هم ضبط دشوارتری است و هم با «غلیظان شدید» سازگارتر است» (دلوند، ۱۴۰۱: ۸۸). در این باره

ذکر چند نکته ضروری است: نخست آنکه واژه متعلق در فرهنگ‌ها علاوه بر معنی خویشاوند، به معنی وابسته هم هست؛ دوم اینکه «بر در گماشتن»، لزوماً به معنی نگهبانی نیست؛ بلکه به قرینه «بار دادن»، بیشتر به معنای «حاجب» حمل می‌شود. «حاجبان، بنا بر نقشی که داشتند، به پادشاهان بسیار نزدیک بودند و از اسرار آن‌ها باخبر بودند و در تصمیم‌گیری‌هایشان تأثیر می‌گذاشتند. از نظر پادشاهان و خلفا، یک حاجب خوب و کامل می‌بایست خصوصیت‌هایی چون عقل و کفایت، سیاست و مردمداری، رازداری، همسویی با سلطان و درستکاری داشته باشد» (قاسمی گل‌افشانی، ۱۴۰۰: ۳۰) و طبیعی است که یافتن کس یا کسانی با این ویژگی‌ها، از میان خویشاندان و بستگان هم خردمندانه‌تر و هم شدنی‌تر باشد. این نکته را هم بیفزاییم که آرزو برای گزینش این واژه، به نسخه خاصی استناد نکرده‌است.

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	آرزو	خزائلی
متعلقان						
(۱۶۴)	(۲۶۴)	(۴۴۹)	(۱۷۶)	(۱۵۱)	(۱۶۱)	(۵۸۹)

نسخه سارایوو نیز همانند نسخه‌های دیگر واژه «متعلقان» را در این موضع دارد:

«گفتا: به تجربت آن همی گویم که متعلقان بر در بدارند و غلیظان شدید بر گمارند تا بار عزیزان ندهند» (سارایوو: ۷۴ر)

که متعلقان بر در بدارند و غلیظان شدید بر گمارند تا بار عزیزان

### محتمل است آن که یکی را از درویشان نفس «اماره/ اماره مرادی» طلب کند

محتمل است آنکه یکی را از درویشان نفس اماره طلب کند (سعدی، ۱۳۸۵: ۲۶۵)

در برخی از نسخه‌ها پس از «نفس اماره» واژه «مرادی» به عنوان مفعول آمده‌است. زنجانی در ترجیح چنین ضبطی گفته‌است: «مفعول فعل «طلب کند» ذکر نشده‌است و عبارت ناقص است، «نفس اماره چه چیز طلب کند؟» در نسخه پکن آمده‌است: «و محتمل است آنکه یکی از درویشان را نفس اماره مرادی طلب کند...» (زنجانی، ۱۳۸۱: ۱۸۸) در این مورد به یکی از شگردهای سعدی، یعنی حذف اجزای جمله توجه نشده‌است. نمونه‌های فراوانی را از حذف مفعول در سخن سعدی می‌توان نشان داد؛ از جمله:

خور و پوش و بخشای و راحت رسان      نگه می چه داری ز بهر کسان  
(سعدی، ۱۳۸۵: ۳۶۱)

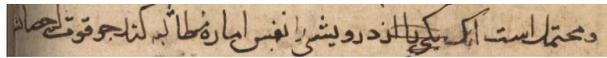
«یعنی: [خوراک] خور و [جامه] پوش و [مال] بخشای» (صالحی، ۱۳۹۶: ۹۶)

رامپوری (بی تا: ۴۱۰) ضمن اذعان به حذف مفعول در این موضوع و پذیرش ضبط به همین صورت، بر این باور است که مفعول محذوف، واژهٔ «جماع» است.

یوسفی	فروغی	مشکور	یغمایی	رامپوری	خزائلی
اماره مرادی طلب (۱۶۵)	اماره طلب (۲۶۵)	اماره مرادی طلب (۱۵۲)	اماره طلب (۱۷۷)	اماره مطالبه (۴۰۹)	اماره طلب (۵۹۹)

در نسخهٔ ساریو نیز مفعول محذوف است:

محمّل است آنک یکی را از درویشی را نفس اماره مطالبه کند (ساریو: ۷۴ پ)



### مکن نماز بر آن «هیچکس که هیچ / بر آن کس که خیر» نکرد

مکن نماز بر آن هیچ کس که هیچ نکرد که عمر در سر تحصیل مال کرد و نخورد  
(سعدی، ۱۳۸۵: ۲۷۱)

در این حکایت، ضبط زنجانی با بقیهٔ نسخ و چاپ‌ها متفاوت است. او در این باره گفته است: «عبارت «بر آن هیچکس که هیچ نکرد» تحریف شده است و سخن سعدی نیست؛ زیرا در این بیت سعدی به نماز میّت نظر داشته که در آن نمازگزار چنین شهادت می دهد: اللهم إنا لا نعلمُ منه إلا خيراً وأنت أعلمُ بهِ مِنّا و سعدی گفته به کسی که مال به دست آورده؛ اما کار خیر انجام نداده نماز میّت مکن و شهادت به دروغ مده؛ بنابراین عبارت «مکن نماز بر آن کس که هیچ خیر نکرد» درست است» (زنجانی، ۱۳۸۱: ۱۸۶).

همهٔ نسخه‌ها و چاپ‌های گلستان، جز چاپ زنجانی، ضبط «مکن نماز بر آن هیچ کس که هیچ نکرد» را دارند. اتفاقاً رسایی؛ بلکه مبالغهٔ سخن در این عبارت بسیار بیشتر از ضبط پیشنهادی زنجانی است؛ زیرا سعدی با استفاده از ایجاز و حذف موصوف، چنین القا کرده که کسی که کار نیک انجام ندهد، گویی هیچ کاری انجام نداده است؛ در واقع کار، تنها کار نیک است. حذف موصوف برای ایجاز در سخن سعدی پیشینه دارد:

به یک ناتراشیده در مجلسی برنجد دل هوشمندان بسی  
(سعدی، ۱۳۸۵: ۸۲)

در این بیت، «سعدی لفظ «سخن» را که موصوف «ناتراشیده» است، حذف کرده‌است.» (خوئینی و عیسی‌زاده، ۱۳۹۴: ۹۴)

نکته دیگر اینکه تکرار واژه «هیچ» در مصراع، بر موسیقی آن افزوده‌است.

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	آرزو	رامپوری	خزائلی
هیچ کس (۱۶۹)	هیچ کس (۲۷۱)	هیچ کس (۴۵۸)	هیچ کس (۱۸۳)	هیچ کس (۱۵۷)	هیچ کس (۱۶۵)	هیچ کس (۴۲۷)	هیچ کس (۶۳۹)

ضبط نسخه سارایوو نیز مانند ضبط دیگر است:

مکن نماز بران هیچ کس که هیچ نکرد  
که عمر در سر تحصیل مال کرد و نخورد  
(سارایوو: ۷۷ر)

مکن نماز بران هیچ کس که هیچ نکرد : که عمر در سر تحصیل مال کرد و نخورد

### خرمنی گرد کرد و «پاک / جمله» بسوخت

هر که پرهیز و علم و زهد فروخت  
خرمنی گرد کرد و پاک بسوخت  
(سعدی، ۱۳۸۵: ۲۷۲)

در نسخه پکن به جای «پاک»، «جمله» ضبط شده‌است (ر.ک: زنجانی، ۱۳۸۱: ۱۸۹). ضبط «پاک» افزون بر پشتوانه قوی نسخه‌ای، با همنشینی در کنار واژه‌های «که و کرد» بر موسیقی لفظی سخن افزوده‌است.

یوسفی	فروغی	مشکور	یغمایی	رامپوری	خزائلی
پاک (۱۷۰)	پاک (۲۷۲)	پاک (۱۸۴)	پاک (۱۵۸)	پاک (۴۲۹)	پاک (۶۴۰)

ضبط نسخه سارایوو هم چونان نسخه‌های دیگر است:

هر که پرهیز و علم و زهد فروخت  
خرمنی گرد کرد و پاک بسوخت  
(سارایوو: ۷۷ر)

هر که پرهیز و علم و زهد فروخت : خرمنی گرد کرد و پاک بسوخت

## هر که با «دشمنان / دشمنانِ دوستان» صلح کند سر آزار دوستان دارد.

هر که با دشمنان صلح می‌کند، سر آزار دوستان دارد (سعدی، ۱۳۸۵: ۲۷۵).

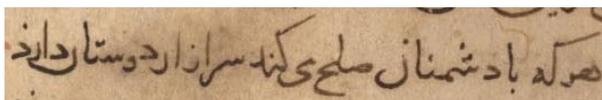
زنجان‌ی با عنایت به آنچه در نسخهٔ اساسش آمده، ضبط «دشمنانِ دوستان» را بر «دشمنان» ترجیح داده و نوشته‌است: «نارسایی عبارت اول و درستی عبارت دوم نمایان و بی‌نیاز از برهان است» (زنجان‌ی، ۱۳۸۱: ۱۸۷). رامپوری هم در این موضع، عبارت «دشمن دوست» را آورده‌است. در دیگر نسخه‌ها و چاپ‌ها صلح با دشمنان مد نظر بوده‌است و در هیچ‌یک اشکالی در این باره وارد نشده‌است. در نسخهٔ منتسب به یاقوت بخش نخست کلان، منظوم آمده و با توجه به منظوم بودن بخش دوم، در عمل بیتی از این عبارت استخراج شده‌است:

آنکه با دشمنان به صلح بود سر آزار دوستان دارد

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	رامپوری	خزائلی
دشمنان (۱۷۲)	دشمنان (۲۷۵)	دشمنان (۴۶۴)	دشمنان (۱۸۶)	دشمنان (۱۶۰)	دشمن دوستان (۴۳۳)	دشمنان (۶۴۳)

در نسخهٔ سارایوو هم مانند بیشتر نسخه‌ها، «دشمنان» آمده‌است:

«هر که با دشمنان صلح می‌کند سر آزار دوستان دارد» (سارایوو: ۷۸).



## خبری که دانی که دلی بیازارد تو خاموش تا دیگری «بیارد / بگذارد»

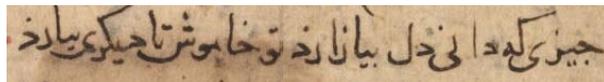
خبری که دانی که دلی بیازارد تو خاموش تا دیگری بیارد. (سعدی، ۱۳۸۵: ۲۷۸)

در یکی از نسخه‌های خطی، یعنی نسخهٔ خطی پکن، به جای ضبط مشهور «بیارد»، «بگذارد» آمده‌است. زنجان‌ی بر این باور است که «ترجیح «بگذارد» بر «بیازارد» و تناسب آن با «بیازارد» از حجت و دلیل بی‌نیاز است» (زنجان‌ی، ۱۳۸۱: ۱۸۸ و ۱۸۹). در نسخهٔ منسوب به یاقوت به جای آن دو واژه، «بگوید» آمده‌است. در نسخه‌ها و چاپ‌های دیگر، واژهٔ «بیارد» در متن آمده‌است.

خزائلی	رامپوری	یغمایی	مشکور	یاقوت	فروغی	یوسفی
بیارد (۶۴۶)	بیارد (۴۳۸)	بیارد (۱۶۳)	بیارد (۱۸۹)	بگوید (۴۶۷)	بیارد (۲۷۸)	بیارد (۱۷۴)

ضبط نسخه سارایوو مانند ضبط اکثر نسخ است؛ هر چند در این نسخه، به جای «خبری»، «چیزی» آمده است:

«چیزی که دانی که دلی بیازارد تو خاموش تا دیگری بیارد» (سارایوو: ۷۹ پ)



### «قلندران / قلندریان»

قلندران چندان که در معده جای نفس نماند و بر سفره روزی کس (سعدی، ۱۳۸۵: ۲۸۴)

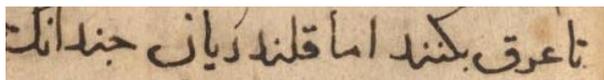
تاجر کشتی شکسته و وارث با قلندران نشسته (همان: ۲۹۲)

دو بار واژه «قلندریان / قلندران» در گلستان به کار رفته است: «قلندران چندان که در معده جای نفس نماند و بر سفره روزی کس» و «تاجر کشتی شکسته و وارث با قلندران نشسته». در هر دو موضع ضبط نسخه سارایوو «قلندریان» است. در موضوع نخست، ضبط یغمایی و یوسفی و در موضع دوم ضبط یغمایی، مشکور، نسخه منتسب به یاقوت و شرح خزائلی چنین است. این ضبط آن گاه قابل توجه و اهمیت است که بدانیم «قلندر تا قرن هفتم اسم مکان بوده است و افراد منسوب به آن مکان را قلندری می گفته اند و قلندر خود جایی بوده است مثل مسجد یا میخانه یا مدرسه» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۳۸).

خزائلی	رامپوری	آرزو	یغمایی	مشکور	یاقوت	یونسکو	فروغی	یوسفی
قلندران (۶۵۲)	قلندران (۴۴۶)	-	قلندریان	قلندران (۱۹۴)	-	قلندران	قلندران	قلندریان (۱۷۸)
قلندریان (۶۶۰)	قلندران (۴۶۰)	قلندران (۱۸۵)	۱۶۸ و (۱۷۳)	قلندریان (۲۰۰)	قلندریان (۴۸۵)	۴۸۷ و (۵۰۵)	۲۸۴ و (۲۹۲)	قلندران (۱۸۴)

همان گونه که گفتیم، در هر دو موضع ضبط نسخه سارایوو «قلندریان» است:

قلندران چندان که در معده جای نفس نماند و بر سفره روزی کس (سارایوو: ۸۲ ر)



## تاجر کشتی شکسته و وارث با قلندران نشسته (همان: ۸۵ پ)

تاجر کشتی شکسته و وارث با قلندریان نشسته

### عاصی که دست بر دارد، به از عابد «که در / که عجب در» سر دارد

عاصی که دست بر دارد، به از عابد که در سر دارد. (سعدی، ۱۳۸۵: ۲۹۱)

زنجانی معنی عبارت بالا را نارسانه دانسته است؛ زیرا به باور او «معلوم نیست که عابد چه در سر دارد؟ در نسخهٔ پکن آمده است: عاصی که دست بر دارد، به از عابد که عجب در سر دارد» (زنجانی، ۱۳۸۱: ۱۸۸). به نظر می‌رسد شارحان نیز با چنین نگاهی به این عبارت نظر داشته‌اند؛ چه رامپوری «عجب» و خزائلی «کبر» را در آن موضوع نشانده‌اند. نسخه‌های قدیمی همگی به عبارت «در سر دارد» بسنده کرده‌اند. همان‌گونه که پیشتر گفتیم، بهره‌گیری از انواع حذف، از جمله حذف مفعول یکی از ویژگی‌های سبکی کلام سعدی است. مثلاً در این نمونه‌ها، مفعول چنین از جمله حذف شده است: «پدر بخندید و ارکان دولت پسندیدند [سعدی، ۱۳۸۵: ۲۰] یعنی سخن او را پسندیدند» (خوئینی و عصمت‌زاده، ۱۳۹۴: ۹۲) و «حق جلّ و علا می‌بیند و [گناه انسان را] می‌پوشاند [سعدی، ۱۳۸۵: ۲۹۸]» (همان: ۹۳).

یوسفی	فروغی	یاقوت	مشکور	یغمایی	رامپوری	خزائلی
که در سر	که عجب در سر	که کبر در سر				
(۱۸۴)	(۲۹۱)	(۴۸۵)	(۲۰۰)	(۱۷۳)	(۴۶۰)	(۶۶۰)

در نسخهٔ سارایوو نیز مفعول از جمله حذف شده است:

عاصی [۸۵ ر] که دست بر دارد به از عابد که در سر دارد (سارایوو: ۸۵ پ).

که دست بردارد به از عابد که در سر دارد

### خوان بزرگان اگر چه لذیذ است، «خرده» / «گرده» انبان خود به لذت تر

خوان بزرگان اگر چه لذیذ است، خرده انبان خود به لذت تر (سعدی، ۱۳۸۵: ۲۹۲).

به جای «خرده» در نسخهٔ پکن «گرده» آمده است (ر.ک: زنجانی، ۱۳۸۱: ۱۸۹). ضبط «گرده» افزون بر آنکه از پشتوانهٔ دیگر نسخه‌ها بی‌بهره است، از نظر معنایی هم فروتر از ضبط «خرده» به نظر می‌رسد؛ زیرا تقابل «خوان بزرگان ≠ خرده انبان» بسیار قوی‌تر از تقابل «خوان بزرگان ≠ گرده انبان» است.

یوسفی	فروغی	مشکور	رامپوری	آرزو	خزائلی
خرده (۱۸۴)	خرده (۲۹۲)	خرده (۲۰۰)	خورده (۴۶۱)	خرده (۱۸۶)	خرده (۶۶۱)

نسخه ساراویو هم موافق بیشتر نسخه‌هاست:

«خوان بزرگان اگر چه لذیذست، خرده انبان خود بلدت تر» (ساراویو: ۸۵ پ)

### بحث و نتیجه‌گیری

در مقایسه ۲۵ مورد ضبط بررسی شده در این مقاله با ضبط‌های دو تصحیح برتر گلستان، یعنی تصحیح فروغی و تصحیح یوسفی و نیز مقایسه با نسخه خطی منسوب به یاقوت، مشخص شد:

ضبط‌های مشترک نسخه ساراویو و چاپ فروغی ۱۸ مورد (۷۲ درصد اشتراک) است.

ضبط‌های مشترک نسخه ساراویو و چاپ یوسفی ۱۷ مورد (۶۸ درصد اشتراک) است.

ضبط‌های مشترک نسخه ساراویو و نسخه منسوب به خط یاقوت ۱۲ مورد (۶۰ درصد اشتراک) است (نسخه یاقوت فاقد ۵ مورد از متن‌های بررسی شده بوده و در مجموع ۲۰ ضبط آن در این آمار لحاظ شده است).

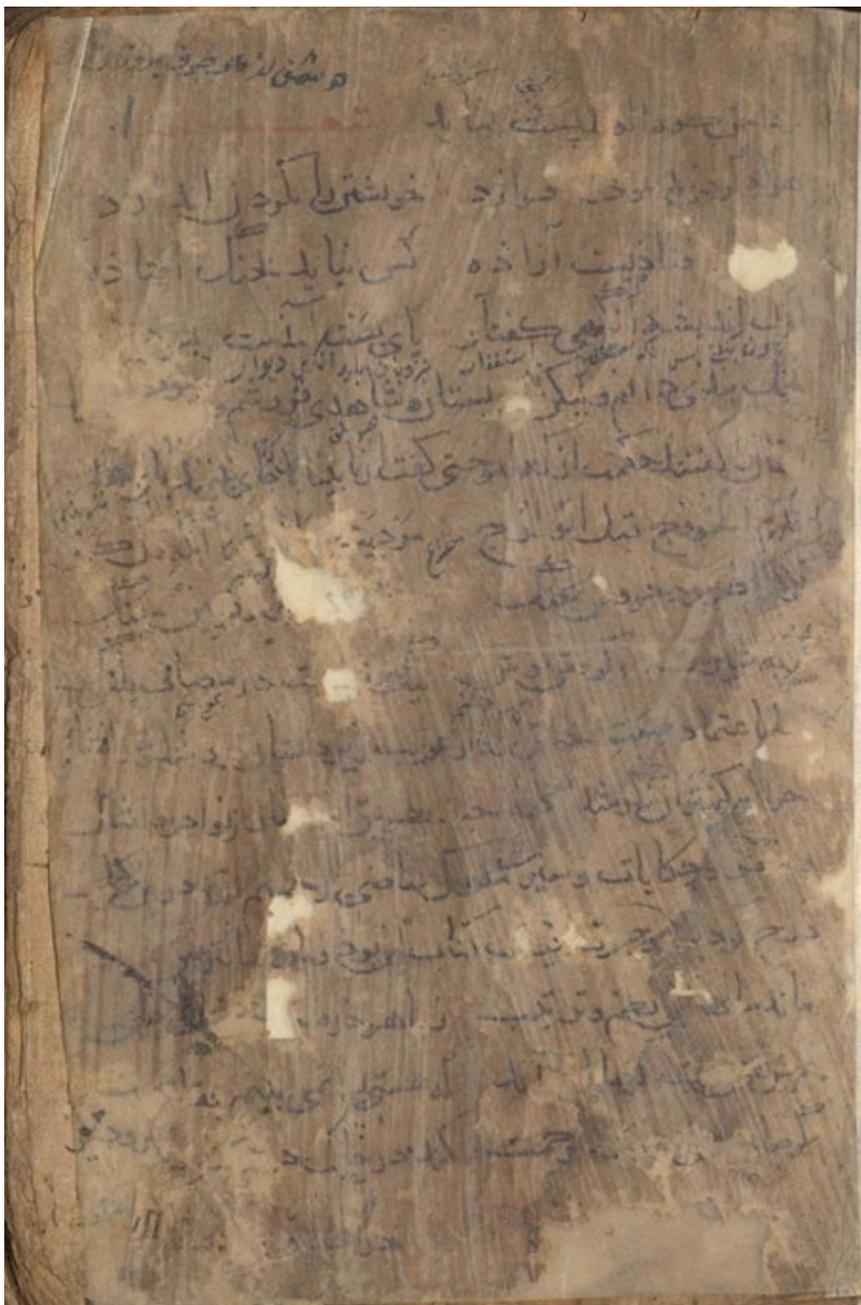
دو مورد از ۲۵ ضبط بررسی شده (۸ درصد موارد)، مختص نسخه ساراویو است و هیچ اشتراکی با چاپ‌ها و نسخه‌های دیگر ندارد.

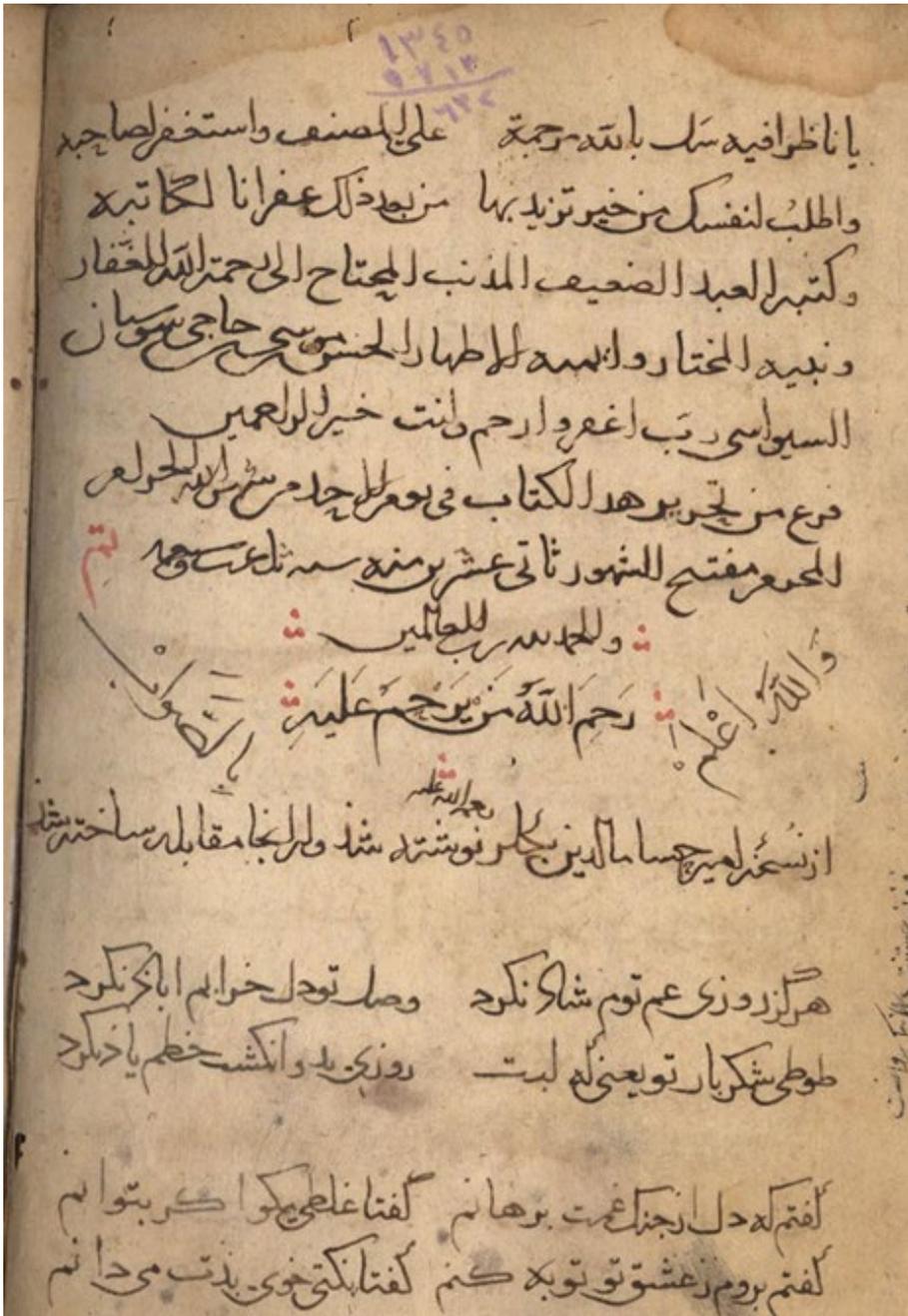
تقریباً همه منتقدان برآنند که دو تصحیح فروغی و یوسفی از گلستان، منتقدانه‌ترین تصحیح‌های موجود است. اینکه نسخه ساراویو در موارد بسیار با این دو تصحیح همخوانی داشته باشد، نشان می‌دهد که بیشتر این ضبط‌ها، در سنجش با اصول تصحیح و نگاه منتقدان، ضبط‌های اصیل و قابل اعتنا به شمار می‌آیند و این نسخه را می‌توان چونان نسخه‌ای کهن و اصیل، اساس تصحیح‌های آتی کتاب گلستان قرار داد.

### تعارض منافع

تعارض منافی وجود ندارد.

تصویر ۱. صفحهٔ نخست نسخهٔ گلستان، مورخ ۷۱۳ ساریوو





## تعارض منافع

تعارض منافی وجود ندارد.

## منابع

- آرزو شاهجهان آبادی، سراج‌الدین علی‌خان. (۱۳۷۵). *خیابان گلستان (شرح گلستان)*، به تصحیح مهرانور محمدخان. اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- امیدسالار، محمود. (۱۳۷۲). باز هم دربارهٔ بنی آدم .... *ایران‌شناسی*، ۵(۱۹)، ۵۳۷-۵۴۱.
- انزایی‌نژاد، رضا. (۱۳۶۸). *گلستان سعدی. کیهان فرهنگی*، ۷۰، ۲۸-۲۹.
- جهانبخش، جويا. (۱۴۰۲). بنی آدم اعضای یکدیگرند؟ یا بنی آدم اعضای یک‌پیکرند؟. *آینه پژوهش*، ۳۴(۱)، ۳۰۸-۳۱۲.
- خزائلی، محمد. (۱۳۴۴). *شرح گلستان*. چاپ اول. تهران: علمی.
- خطیبی، ابوالفضل. (۱۳۹۰). بنی آدم اعضای یکدیگرند. *گزارش میراث*، ۵(۴۷ و ۴۸)، ۵۸ و ۵۹.
- خوئینی، عصمت و عیسی‌زاده، مهدی. (۱۳۹۴). *اعجاز ایجاز با حذف اجزای مختلف کلام در گلستان سعدی. مطالعات و تحقیقات ادبی*، ۱۸، ۸۱-۹۷.
- خیام، عمر. (بی‌تا). *نوروزنامه*، به سعی و تصحیح مجتبی مینوی. تهران: کتابخانهٔ کاوه.
- دالوند، یاسر. (۱۴۰۱). تأملی در ابیات و عباراتی از گلستان سعدی. *آینهٔ میراث*، ۲۰(۲)، (۷۱)، ۸۱-۹۷.
- درکیچ، منیر و رئیس، احسان. (۱۳۹۹). دلایل و آثار رواج پندنامه منسوب به عطار در بوسنی. *پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)*، ۱۴(۲)، ۱۵۱-۱۷۰.
- <https://doi.org/10.22108/jpll.2021.127228.1575>
- درکیچ، منیر و سالمیان، غلامرضا. (۱۴۰۲). نسخهٔ گلستان مورخ ۷۱۳ هـ کتابخانهٔ غازی خسروبیگ سارایوو. *نامهٔ فرهنگستان*، ۲۳(۱)، (۸۹). <https://doi.org/10.22034/nf.2026.416274.1277>
- دهباشی، علی. (۱۳۶۹). *تصحیح انتقادی از گلستان*. کلک، ۱(۲)، ۹۳-۹۶.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*. چاپ دوم. تهران: دانشگاه تهران، مؤسسهٔ لغت‌نامهٔ دهخدا.
- رامپوری، غیاث‌الدین. (بی‌تا). *بهار باران یا شرح گلستان*. لکنهو: نول‌کشو.

زنجانی، برات. (۱۳۸۱). نقد و نظرها قدیم‌ترین نسخه خطی گلستان سعدی. تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی، ۳۶(۳۹)، ۱۸۵-۱۸۶.

سعدی، شیخ مصلح الدین. (۱۳۷۱ق). گلستان، نسخه خطی شماره ۱۳۸۹،۱. ساریوو: کتابخانه غازی خسرو بیگ.

\_\_\_\_\_ (۱۳۱۰). گلستان، به اهتمام عبدالعظیم قریب. تهران: علمی.

\_\_\_\_\_ (۱۳۱۶). گلستان، به اهتمام حبیب یغمایی. تهران: شرکت طبع کتاب.

\_\_\_\_\_ (۱۹۵۹م). گلستان، تصحیح، ترجمه به روسی، مقدمه و تعلیقات: رستم موسی

اوغلی علی‌یف. مسکو: فرهنگستان علوم اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی.

\_\_\_\_\_ (۱۳۴۲). گلستان، به اهتمام محمدجواد مشکور. تهران: اقبال.

\_\_\_\_\_ (۱۳۷۴). گلستان، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی. تهران: خوارزمی.

\_\_\_\_\_ (۱۳۹۴). گلستان (گلستان سعدی یونسکو)، تصحیح و ویلیام مارتین اسمیت، تدوین

و ترجمه منظوم انگلیسی: بهرام افراسیابی. تهران: مهر فام.

\_\_\_\_\_ (۱۳۸۵). کلیات، به تصحیح محمدعلی فروغی. تهران: هرمس.

شریفی صبحی، محسن. (۱۴۰۲). اعضای یک‌دیگرند یا اعضای یک پیکرند؟!، کانال گاهنامه ادبی،

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۶/۱۱؛ تاریخ دسترسی: ۱۴۰۲/۰۸/۰۴؛

<https://t.me/gahnameyeadabi/384>

شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۷). قلندریه در تاریخ، دگردیسی‌های یک ایدئولوژی. چاپ سوم.

تهران: سخن.

شهیدی، سیدجعفر. (۱۳۶۹). حاشیه‌ای بر بیتی از بوستان و گلستان. کلک، (۸)، ۷۲-۷۴.

صالحی، فاطمه. (۱۳۹۶). شیوه‌های ایجاز و فشرده‌سازی کلام در بوستان سعدی. سبک‌شناسی نظم و

نثر فارسی (بهار ادب)، (۴)، ۱۰-۲۴۶.

طاهری نژند، جلیل. (۱۴۰۲). باز هم بنی‌آدم اعضای یک‌دیگرند!، کانال تاریخ، فرهنگ، هنر و ادبیات

ایران‌زمین، (تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۱۲/۲۷؛ تاریخ دسترسی: ۱۴۰۲/۰۸/۰۴؛

<https://t.me/tarikhfarhanghonariranzamin/4118>

طیب‌زاده، امید. (۱۳۹۷). بررسی تصحیحات پانزده بیت عربی در گلستان سعدی از نظر عروض و

قافیه. نامه فرهنگستان، ۱۷(۲)، ۴۱-۶۳.

- عنصرالمعالی، کیکاووس بن اسکندر. (۱۳۷۱). *قابوس‌نامه*، به اهتمام و تصحیح غلامحسین یوسفی. تهران: علمی و فرهنگی.
- قاسمی گل‌افشانی، کاظم. (۱۴۰۰). بررسی نقش و جایگاه حاجب در دورهٔ سامانیان. *ایران‌شناسی*، ۲(۵)، ۲۷-۳۱.
- کیوانی، مجدالدین. (۱۳۹۰). دربارهٔ بنی‌آدم اعضای یکدیگرند. گزارش میراث، ۵(۴۹)، ۴۸.
- مطلبی‌کاشانی، نادر. (۱۳۸۹). نامهٔ علامه محمد قزوینی به ذکاء الملک محمدعلی فروغی. *نامهٔ بهارستان*، ۱۱(۱۷)، ۲۰۷ - ۲۱۴.
- موسوی طبری، سید عبدالرضا. (۱۳۹۰). در حاشیهٔ بی‌تی. گزارش میراث، ۵(۴۶)، ۴۳-۴۵.
- \_\_\_\_\_ (۱۳۹۱). عذر تقصیر. گزارش میراث، ۶(۵۰ و ۵۱)، ۴۶-۵۰.
- مهدوی‌دامغانی، احمد. (۱۳۶۹). گلستان سعدی. کیهان فرهنگی، ۷(۷۳)، ۲۸.
- میرافضلی، سیدعلی. (۱۴۰۱). سندی در باب: اعضای یکدیگر بودن! *کانال چهار خطی*، (تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۱۲/۲۳؛ تاریخ دسترسی: ۱۴۰۲/۰۴/۰۴؛ <https://t.me/Xatt4/1782>)
- مینوی، مجتبی. (۱۳۳۷). بنی‌آدم اعضای یکدیگرند. یغما، ۱(۱)، ۴۵.
- نفیسی، سعید. (۱۳۴۴). *در مکتب استاد، از برنامه‌های رادیو ایران*. چاپ دوم. تهران: عطایی.
- یاری گل‌دره، سهیل. (۱۳۹۳). تحریف و ترجمهٔ غلط مثل‌ها در کتاب خزینه‌الامثال. گزارش میراث، ۲(۸) ۶۶ و ۶۷. ۷۹-۸۱.
- یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۶۸). این گلستان همیشه خوش باشد. *نشر دانش*، ۱۰(۱)، ۳۴ - ۳۸.
- یغمایی، حبیب. (۱۳۳۷). توضیحی دیگر از حبیب یغمائی. یغما، ۱(۱)، ۴۵ - ۴۶.

## English References

- Lewis, Franklin. (2001). "Golestān-e Sa'di". *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XI, Fasc. 1. pp. 79-86. <https://www.iranicaonline.org/articles/golestan-e-sadi/>.
- Sa'di Širazi, Muslihuddin. (1989). *Dulistan*, s perzijskog preveo Salih Trako, El-Kalem, Sarajevo.
- Sa'di Širazi, Muslihuddin. (2005). *Dulistan*, prijevod i komentari: Ahmed Ananda, Sarajevo: Buybook; drugo izdanje: Sarajevo: Dobra knjiga, 2015; treće izdanje: Sarajevo: Karadžoz group, 2020.
- Sa'di Širazi, Muslihuddin. (2024). *Dulistan*, s perzijskog na bosanski preveo Munir Drkić, Sarajevo: Dobra knjiga, 2024.

- Serdarević, Muhamed Seid. (1905/6). "Muslihudin šejh Sadija", *Bebar*, X-XII, pp. 150-151, 168, 183-185.
- Trako, Salih. (1986). *Katalog perzijskih rukopisa Orijentalnog instituta u Sarajevu*. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Zubčević, Asim. (2015). *Book Ownership in Ottoman sarajevo 1707–1828*, PhD dissertation, Leiden University, Leiden.

### Persian References Translated to English

- Anzabinejad, R. (1989). "Sadi's Golestan". *Kayhan Farhangi*, No. 70, pp: 28-29. [In Persian]
- Arezu Shahjahanabadi, S. A. Kh. (1996). *Khiaban-e Golstan* (Description of Golestan), edited and annotated by Mehrnur Mohammad Khan, Islamabad: Center for Studies in Iran and Pakistan. [In Persian]
- Bejtić, A. (ed.) (1962). *Priče Orijenta*. Zagreb: Znanje. [In Persian]
- Dalvand, Y. (2022). "A reflection on certain verses and expressions in Sa'di's Gulistan". *Heritage Mirror* (Ayene-ye Miras), Vol. 20, No. 71, pp: 81-97. [In Persian]
- Dehbashi, A. (1990). "Critical revision of Golestan". *Kelk*, Vol. 1, No. 2, pp: 93-96. [In Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1999). *Loqtname* (Persian Dictionary), 2nd edition, Tehran: University of Tehran, Dehkhoda Dictionary Institute. [In Persian]
- Derkić, M. and Salemian, Gh. (2024). "A manuscript of Saadi's Golestan dated 713/1313 from the Gazi Husrev Beg Library in Sarajevo". *Name-ye Farhangestan*, Vol. 23, No. 2. <https://doi.org/10.22034/nf.2026.416274.1277> [In Persian]
- Drkić, M. and Raisi, E. (2020). "The reasons and effects of the spread of the Pandnameh (attributed to Attar) in Bosnia". *Mystical literature researches* (Gowhar-e Guya), Vol. 14, No. 2, pp: 151-170. <https://doi.org/10.22108/jpll.2021.127228.1575> [In Persian]
- Ghasemi Golafshani, K. (2021). "Investigating the role and position of Hajib in the Samanid period". *Iranology Quarterly*, Vol. 2, No. 5, pp: 27-31. [In Persian]
- Jahanbakhsh, J. (2023). "Are human beings members of each other?" Or are They are members of a body?". *Ayeneh-ye Pazhoohesh*, Vol. 34, No. 1, pp: 308-312. [In Persian]
- Kaywani, Majdal-Din. (2011). "About human beings are members of each other". *Heritage Report*, Vol. 5, No. 49, pp: 48. [In Persian]
- Khatibi, A. (2011). "Humans are members of each other". *Heritage Report*, Vol. 5, No. 47-48, pp: 58-59. [In Persian]
- Khayyam, O. (n. d). *Nowruznameh*, edited by Mojanbi Minavi. Tehran: Kaveh Library. [In Persian]
- Khazaeli, M. (1965). *Description of Golestan*, 1st edition. Tehran: Elmi. [In Persian]
- Khoeini, E. and Isasazadeh, M. (2015). "The Miracle of Brevity by Eliminating Different Parts of Speech in Sadi's Gulistan". *Literary Studies and Research*, Vol. 7, No. 18, pp: 81-97. [In Persian]
- Mahdavi Damghani, A. (1980). "Sadi's Golestan". *Kayhan-e Farhangi*, Vol. 7, No. 73, pp: 28. [In Persian]

- Minavi, M. (1958). "Humans are members of each other". *Yaghma*, Vol. 15 No. 1, pp: 45. [In Persian]
- Mirafazli, S. A. (2023). "A document about: being members of each other!", *four-line (Chabar Xatti) channel*, (release date: 12/03/2023; access date: 25/06/2023; access link: <https://t.me/Xatt4/1782>). [In Persian]
- Motalabi Kashani, N. (2010). "Allama Muhammad Qazvini's letter to Zaka al-Mulk Muhammad Ali Foroughi". *Name-ye Babarestan*, Vol. 11, No. 17, pp: 207-214. [In Persian]
- Mousavi Tabari, S. A. R. (2011). "In the Margin of the Verse". *Heritage Report*, Vol. 5, No. 46, pp: 43-45. [In Persian]
- Mousavi Tabari, S. Abdul. R. (2012). "Apologize". *Heritage Report*, Vol. 6 No. 50 and 51, pp: 46-50. [In Persian]
- Nafisi, S. (1965). *In the teacher's school, from the programs of Radio Iran*. Tehran: Atai. [In Persian]
- Omidisalar, M. (1993). "Again About bani Adam...". *Iranology*, Vol. 5, No. 19, pp: 537-541. [In Persian]
- Onsor al-Maali, K. bin I. (1992) *Qabusname*, edited and edited by Gholamhossein Yousefi. Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian]
- Rampuri, Gh. al-Din. (n. d). *Babar Baran or the description of Golestan*. Lucknow: Nawal Kishore Press. [In Persian]
- Sa'di Širazi, M. (1931). *Golestan*, edited and annotated by Abdul Azim Gharib. Tehran: Elmi. [In Persian]
- Sa'di Širazi, M. (1937). *Golestan*, edited and annotated by Habib Yaghmai. Tehran: Tab'e Ketab Company. [In Persian]
- Sa'di Širazi, M. (1959). *Golestan*, corrected, translated into Russian, introduction and notes: Rostam Musa Oghli Aliyev. Moscow: USSR Academy of Sciences. [In Persian]
- Sa'di Širazi, M. (1963). *Golestan*, edited and annotated by Mohammad Javad Mashkoor. Tehran: Eqbal. [In Persian]
- Sa'di Širazi, M. (1995). *Golestan*, corrected and explained by Gholamhossein Yousefi. Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Sa'di Širazi, M. (2006). *Kulliyat*, edited by Mohammad Ali Foroughi. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Sa'di Širazi, M. (2015). *Golestan (Golestan Saadi UNESCO)*, edited by William Martin Smith, editing and translation of English poems: Bahram Afrasiabi. Tehran: Mehrfam. [In Persian]
- Sa'di Širazi, M. (713 AH). *Golestan*, manuscript number 1389. Sarajevo: Gazi Husrev Beg Library. [In Persian]
- Salehi, F. (2018). "Methods of summarizing and brief word at Saadi's Boustan". *Journal of Stylistics and Analysis of Persian Prose and Verse (Bahar-e Adab)*, Vol. 10, No. 4, pp: 225-246. [In Persian]
- Shafi'i Kadkani, M. R. (2008). *Qalandriya in history, metamorphoses of an ideology*, third edition. Tehran: Sokhan. [In Persian]

- Shahidi, S. J. (1990). "A margin on a verse from Bostan and Golestan". *Kelk*, Vol. 1, No. 8, pp: 72-74. [In Persian]
- Sharifi Sahi, M. (2023). "Are the members of each other or the members of the same body?!", *Gabnameh Adabi channel*, (publishing date: 02/09/2023; access date: 26/10/2023; access link: <https://t.me/gahnameyeadabi/384>). [In Persian]
- Tabibzadeh, O. (2018). "Examining the corrections of fifteen Arabic verses in Saadi's Golestan in terms of prosody and rhyme". *Name-ye Farhangistan*, Vol. 17, No. 2, pp: 41-63. [In Persian]
- Taheri Nejand, J. (2022). "Again the sons of Adam are members of each other!", *Channel of history, culture, art and literature of Iran-Zimin*, (publishing date: 18/03/2023; access date: 29/06/2023; <https://t.me/tarikhfarhanghonariranzamin/4118>). [In Persian]
- Yaghmaei, H. (1958). "Another description of Habib Yaghmaei". *Yaghma*, Vol. 15, No. 1, pp: 45- 46. [In Persian]
- Yahaghi, M. J. (1989). "May this Golestan always be happy". *Danesh publication* (Nashr-e Danesh), Vol. 10, No. 1, pp: 34-38. [In Persian]
- Yari Guldare, S. (2014). "Distortion and mistranslation of parables in the book Khazina al-Amsal". *Heritage Report*, Vol. 8, No. 66-67, pp: 79-81. [In Persian]
- Zanjani, B. (2002). "The oldest manuscript of Saadi's Golestan". *Academic Librarianship and Information Research*, Vol. 36, No. 39, pp: 185-190. [In Persian]